



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ХАРЧУВАННЯ ТА ТОРГІВЛІ

# КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ:

Методичні матеріали до спецкурсу



Методичні матеріали до спецкурсу «Культурно-побутові традиції українського народу» / укладачі І. П. Коршунова, Н. А. Лемешева, А. С. Міносян – Х.: Монограф, 2019. – 135 с.

Укладачі: І. П. Коршунова, Н. А. Лемешева, А. С. Міносян

Рецензент: д-р філос. наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ УБС  
*Л. І. Юрченко*

Кафедра суспільних та гуманітарних дисциплін

Схвалено методичною комісією факультету менеджменту

Протокол від «05» червня 2018 року № 9

Схвалено вченою радою ХДУХТ

Протокол від «06» червня 2018 року № 14

Схвалено редакційно-видавничою радою ХДУХТ

Протокол від «04» липня 2018 року № 8

© укладачі: І. П. Коршунова,  
Н. А. Лемешева,  
А. С. Міносян, 2018 .

© Харківський державний  
університет харчування  
та торгівлі, 2018

## Зміст

Вступ .....	с. 4
<b>Лекція №1</b>	
<i>«Культурно-побутові традиції давніх слов'ян: від язичництва до християнства».....</i>	с.6
Додатковий матеріал до теми № 1 .....	с. 23
<b>Лекція №2</b>	
<i>«Культурно-побутові традиції козацтва в історичній пам'яті українського народу» .....</i>	с. 42
Додатковий матеріал до теми № 2 .....	с. 62
<b>Лекція №3</b>	
<i>«Слобожанщина – колыска українського культурного відродження»...</i>	с. 74
Додатковий матеріал до теми № 3 .....	с. 91
<b>Лекція №4</b>	
<i>«Культура та побут сучасних українців» .....</i>	с. 100
Додатковий матеріал до теми № 4 .....	с. 117
Рекомендована література .....	с.132

## Вступ

Сучасна соціально-культурна практика в Україні характеризується трансформаційними процесами, орієнтованими на відродження, збереження і розвиток національної культури. Органічно розвиваючись, український народ набув культурної спадщини, яка в найскладніші часи його існування, в складних умовах відсутності державності сприяла збереженню основних характеристик та традицій етносу, ознак його окремішності та національної ідентичності.

Сьогодні Україна повертається до своїх історико-культурних надбань, збагачується досвідом попередніх поколінь, напрацьовує нові стандарти культурного буття в контексті європейських та світових загальнолюдських цінностей.

В межах спецкурсу «Культурно-побутові традиції українського народу» неможливо розглянути всі аспекти розвитку української культури протягом навіть останніх століть, але деякі її елементи можуть бути не тільки цікавими, а й корисними для сучасної молоді.

До тематики курсу входять, на погляд авторів, найхарактерніші та найбільш яскраві з точки зору культурно-побутових традицій, періоди розвитку української історії та культури, а саме:

- *Культурно-побутові традиції давніх слов'ян: від язичництва до християнства;*
- *Культурно-побутові традиції козацтва в історичній пам'яті українського народу;*
- *Слобожанщина – колыска українського культурного відродження;*
- *Культура та побут сучасних українців*

За навчальним планом спецкурс розрахований на 16 лекційних годин. Кожна тема розглядається протягом двох лекцій (4 години). З метою з'ясування загального культурного рівня студентів та їх знання українських культурно - побутових традицій, кожній темі передують вхідні тести. Тему відкривають план та тематичні ключові поняття й терміни. Додатковий матеріал, наданий після кожної теми та адаптований для опрацювання студентами, є основою кожної лекції і тематично продовжує її проблематику. Завершує кожну тему питання для самоконтролю та перелік тематичних повідомлень. Такий методичний підхід сприятиме ретельному та вдумливому опрацюванню студентами теоретичного матеріалу, отриманню необхідних знань, поглибленню їх внутрішнього духовного світу.

Спецкурс «Культурно-побутові традиції українського народу» є органічним продовженням нормативної дисципліни «Історія та культура України». Подібне тематичне взаємодоповнення допоможе майбутнім фахівцям усвідомити особистісний рівень національної культури та сприятиме накопичуванню досвіду для використання, пропагування та захисту художньої української спадщини в практичній діяльності, сприятиме формуванню політичної культури, світоглядних цінностей, патріотичному вихованню сучасної молоді.

## ЛЕКЦІЯ № 1

### КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТИЯНСТВА

#### Вхідні тести за темою №1

1. Соціальна культурна спадщина, яка передається від покоління до покоління і відновлюється протягом часу, має назву:

*а) звичай; б) ритуал; в) норма; г) традиція*

2. Вірування давніх слов'ян в існування зв'язку із священними тваринами та рослинами, що впливають на долю людей, називаються:

*а) фетишизм; б) тотемізм; в) магія; г) анімізм*

3. Назвіть характерну особливість язичницької міфології, за якою Бог ототожнюється з навколишньою природою:

*а) політеїзм; б) генотеїзм; в) пантеїзм*

4. Надайте трактування поняттю «пантеон»:

*а) концепція ренесансного гуманізму;*

*б) чуттєво-емоційна сфера культури;*

*в) храм усіх богів;*

*г) релігійний текст давніх єгиптян*

5. Яке найдавніше язичницьке божество поєднувало у собі померлих предків, живих нащадків та майбутні покоління?

*а) Чорнобог; б) Білобог; в) Доля; г) Род*

6. З яким богом в грецькій міфології ототожнювався Верховний язичницький бог Сварог?

*а) Юпітер; б) Зевс; в) Меркурій;*

*г) Гермес; д) Ра*

7. Серед чотирьох сонячних богів назвати бога, який ототожнювався з літом і вважався покровителем тілесної любові:

*а) Світовид; б) Хорс;*

*в) Купайло; г) Ярило*

8. Хто з функціональних богів в часи Київської держави був охоронцем військової дружини?

*а) Перун; б) Стрибог; в) Велес; г) Сімаргл*

9. Перша історична версія впровадження християнства пов'язана з іменем:

*а) князя Володимира; б) княгині Ольги;*

*в) князя Аскольда; г) апостола Андрія Первозванного*

10. Житло українців сприймалося як символ:

*а) батьківщини; б) теоцентризму; в) функціональності*

11. За народними віруваннями першу хату побудував:

*а) Сатана; б) Бог; в) Домовик; г) Вій*

12. Яке число традиційно стало складовою частиною символічного змісту української хати?

*а) два; б) три; в) чотири; г) сім*

13. Що вважалося сакральним центром дому?

*а) піч; б) стіл;  
в) божниця з іконами; г) призьба*

14. За давніми віруваннями українці огороджували двір, що оберігати від:

*а) нечистої сили; б) недоброзичливих сусідів;  
в) природніх явищ; г) наступу ворога*

15. Який елемент був традиційним у княжому одязі?

*а) повій; б) пояс; в) фігурна застібка; г) скляні намиста*

16. Назвіть обрядовий продукт, який буводним з найголовніших атрибутів весільної дії:

*а) ритуальна кашка; б) узвар; в) кутя; г) хліб*

17. Зимовий цикл календарних свят завершувався найулюбленішим святом Масляної. Надайте другу назву масляного тижня, який знаменував проводи зими і зустріч весни.

*а) скоромний; б) пісний; в) сирний; г) млинцевий*

18. Серед запропонованих продуктів оберіть той, який заборонявся під час посту:

*а) яйця; б) бичаче молоко;  
в) квашена капуста; г) гриби*

19. Яка перша правова пам'ятка Київської Русі (її деякі пункти) свідчить про регулювання шлюбно-сімейних відносин?

*а) «Києво-Печерський патерик»;*

*б) «Руська правда»*

*в) «Київський літопис»*

20. З метою захистити сім'ю, православна церква сформулювала певні правопорушення, які розглядалися виключно церковними судами. В правовому кодексі князя Володимира «О десятинах, судах и людях церковных» існував перелік небезпечних соціальних явищ, серед яких значилося «обрядове викрадання нареченої для весілля». Яка його назва?

*а) «розпуста»; б) «смильне»; в) «заставання»*

*г) «умикання»; д) «штибаня»*

## ТЕМА №1

Понад одинадцять століть тому східні слов'яни створили свою першу державу, яку літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури називають Руссю або Руською землею, вчені-історики – Київською або Давньою Руссю. На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили русичі. Вони вирощували хліб і розводили худобу, мали розвинені ремесла і промисли, а руські купці були відомі на торгах Багдада і Константинополя, Кракова й Буди Великого Бултара, Ітилю. Могутньою, цілісною була матеріальна й духовна культура Київської Русі, з високо розвинутою системою культурно-побутових традицій, які в подальшому міцно увійшли в духовне життя майбутніх українців.

### ПЛАН

1. Традиція як елемент культури.
2. Давньослов'янський пантеон.
3. Християнство: протиставлення нової релігії язичницьким традиціям.
4. Поселення та житло русичів.
5. Традиційні елементи одягу княжої доби.
6. Традиції давньоруського харчування.
7. Джерела сім'ї: брак в Київській Русі

## Ключові поняття та терміни

### Давньослов'янський пантеон:

Білобог, Чорнобог, Род, Рожаниця, Берегиня, Сварог, Дажбог (Даждьбог), Сімаргл, Хорс, Ярило, Купайло, Велес, Перун, Стрибог, Коляда, Світовид, Лада, Дана, Мокош, Мара, демонологія.

### Християнство:

протиставлення язичницьким традиціям: християнство, двовір'я, язичницькі капища, ідолопоклонство, церковні свята

### Традиційні елементи одягу

княжої доби: сорочка, кожух, плащ(корзно, м'ятель, луда), шапка(клобук), повій, онучі, панчохи, чоботи, черевики, свита, очіпок, пояс, наскронні кільця, серги, намиста, браслети, гривна.

### Джерела сім'ї: брак в Київській

Русі: заручини, вінчаний та невінчаний брак, «розпуста», «смильне», «заставання», «умикання», «штибання» «нуклеарна» сім'я



## 1.1. Традиція як елемент культури

Останнім часом привертають увагу руйнівні дії вандалів стосовно пам'ятників, монументів, обелісків, пам'ятних дощок та інших пам'яток історії і культури. Такі дії спостерігаються і по відношенню до традицій, чимало з яких, жаль, назавжди відійшли у вічність.

Щоб запобігти подальшому пошкодженню або зникненню будь-яких зразків культурної цінності, Указом Президії Верховної Ради була ратифікована Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини.

Так, у статті 4 визначається, що кожна держава – сторона цієї Конвенції (якою є і Україна) зобов'язана забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію й передачу майбутнім поколінням культурної і природної спадщини.

Оскільки традиція виступає елементом культури, то вона неодмінно вимагає до себе шанобливого ставлення.

### **Тлумачення терміну “ культурно-побутові традиції ”:**

(від лат. *tradition* – передача)

- **норми поведінки, звичаї, обряди, ідеї, моральні установки, за якими розвивається загальнолюдська культура**

### **Традиції в сімейно-побутовій сфері – звичаї:**

- **стандартні дії і поведіння людей у певних типових обставинах і конкретних ситуаціях**

культура. Коли мова йдеться про сімейно-побутову сферу, частіше вживається слово «звичаї». Звичаї – це стандартні дії і поведіння людей у певних типових обставинах і конкретних ситуаціях.

Сучасне життя орієнтовано на відродження, збереження і розвиток національної культури, використання кращих традицій у культурній практиці. Довгий час ми зустрічались із нігілістичним ставленням до культурної спадщини. І тому зараз важливого значення набувають знання тих наук, об'єктом дослідження яких є народи, їхні культура і побут, походження

Отже, необхідно з'ясувати, що таке **традиція**.

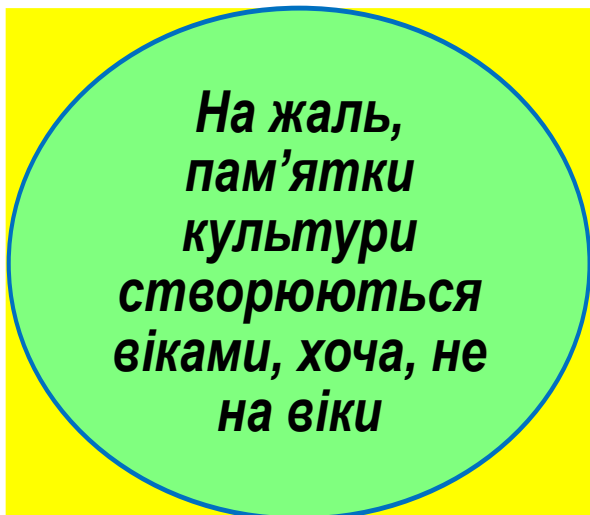
Традиція – це, власне, те, що передається у спадок майбутнім поколінням.

Традиції культурно-побутові передають усталені *норми поведінки, звичаї, обряди, ідеї, моральні установки, за якими розвивається загальнолюдська*

(етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історії.

Сучасні дослідження національної культури зосереджені переважно на традиційно-побутовій сфері, складовими якої є: *звичаї, обряди, народне мистецтво, фольклор* та ін. І це виправдано.

Адже пам'ятки культури створюються віками, хоча, на жаль, не на віки.



Простежуючи еволюцію звичаїв, традицій, ми помічаємо, як зникає – іноді не зворотно – чимало елементів, а то й цілі комплекси традиційної культури та побуту. Проте духовність народу – явище не минує: традиційне органічно входить у сьогоденне.

Вивчення звичаїв, традицій має надзвичайно важливе значення для вирішення проблем співвідношення, взаємодії сучасної культури з культурою давніх часів.

## 1.2. Давньослов'янський пантеон

Протягом багатьох століть фольклор був віддзеркаленням найважливіших подій в історії України, починаючи з княжої доби. Фольклорна спадщина надає можливість ознайомитися із побутом далеких і близьких

### Язичницькі релігійні уявлення

Анімізм, тотемізм,  
фетишизм, магія

### Характерні особливості язичництва:

Пантеїзм – (*pan* – все, *teos* - бог). Бог ототожнюється з навколишньою природою

Політеїзм – поклоніння багатьом богам

Генотеїзм – віра в існування багатьох богів з одним богом на чолі

поколінь українців, уявити їх свята і будні, сповнені магічних і захоплюючих обрядів.

Фольклор виник у системі найдавніших народних уявлень та вірувань, що склалися з елементів анімізму, тотемізму та фетишизму. Рослини і тварини, а також різноманітні предмети використовувались у багатьох ритуалах, обрядах

та магічних діях. Їхні образи зустрічаються у народній поезії та епосі.

Згодом усі давні уявлення та вірування лягли в основу праслов'янської міфології, становлення якої стало певним етапом у розвитку українського фольклору.

Характерною особливістю міфології язичницького періоду є *пантеїзм* (від гр. pan – все і teos – бог), тобто релігійно-філософське вчення, за яким Бог ототожнюється з навколишньою природою та *політеїзм*, що полягає у поклонінні багатьом богам водночас.

Дослідженням праукраїнської теогонії як сукупності міфів про походження та родовід богів займалися ще у минулому столітті М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня та його послідовники – прихильники міфологічної школи у фольклористиці.

## ТЕОГОНІЯ

### Походження та родовід богів

Дослідники праукраїнської теогонії:

**М.Костомаров**

**І.Нечуй-Левицький**

**О.Потебня**

### Пантеон – “ храм усіх богів ”



**Білобог – бог  
вдачі, щастя**

**Чорнобог – бог  
ворожості, агресії**

Усі божества давньослов'янського пантеону з'явилися на тлі існуючих культів і були пов'язані з ними. Першими божествами, про які існують окремі згадки, були *Білобог* та *Чорнобог*, що уособлювали світлу та темну сили. Білобог – бог вдачі та щастя у слов'янських народів, а Чорнобог – бог ворожості, агресії.

Проте, з часом образи Білобога та

Чорнобога злилися в єдиного персонажа народних казок, який отримав назву «Доля». Різні відношення його до людей породило уявлення, що власну долю

людини визначає або *Доля*, або *Недоля*. Зовнішнє вони схожи на людей, до яких прикріплюються, надаються.

Найдавнішим божеством, якого давні племена уявляли творцем світу, вважався *Род*. Він поєднував у собі всю родину: померлих предків, живих



нащадків та майбутні, ще не народжені покоління. Жіночим божеством, подібним до Рода, була *Берегиня*. Вона втілювала в образі матері все живе і була пов'язана з періодом матріархату. Жіночі божества *Рожаниці* (чи *Звізди*) асоціювались із народженням і мали зв'язок із зірками (звідси – міф про те, що кожна людина має свою зірку, яка падає в час її смерті).

Род перетворився у хатнього *Домовика*, а Рожаниці втілились у образі богині *Лади*, яка у період матріархату була уособленням родючості.

Символом Рода було зображення родового дерева, яке малювалось на

## Родове (генеалогічне) дерево Генеалогія – родословна, історія роду



дверях кожної сім'ї, і на якому відзначались всі народжені члени родини: дівчата – квіткою, хлопці – листком. Коли хтось із родини вмирав, на дереві ставився хрестик. Пізніше із розвитком народної свідомості форма первісної релігії змінилась на *генотеїзм* – віру в існування багатьох богів з одним

верховним богом на чолі.

## Верховні боги язичницького пантеону



**«Свастика»** – привітання, побажання успіху, благоденство. Символ добра, вдачі, щастя та сонця

Місце верховного бога займав *Сварог* – бог неба, небесного світла. Зображень Сварога не знайдено, але вважається, що його знаком були рівнораменні хрести у вигляді свастики-сварги, які ще й досі можна побачити на писанках, кераміці. Сварог також вважався богом ковальства (як вияв небесного вогню) та шлюбу, що викував золоту обручку, яка широко

фігурує у колядках, щедрівках, веснянках, казках і т. д.

*Дажбог (Даждьбог)* – вважався сином Сварога й уявлявся божеством сонця та земного достатку, що символізувався врожаєм жита та пшениці. Тому його ім'я було поширене у хліборобських обрядах, а його символом був останній сніп як втілення духу поля. Навесні зерно з нього висівали, «відпускаючи дух Дажбога на волю».

### Сонячні боги:

**Хорс (Коляда)  
бог зимнього  
Сонця**



**Ярило – бог  
весняного Сонця**



**“Яр” – сильний,**

**дужий,**

**ярий, гнівний**

Окрім того, у праслов'янській міфології існувало багато божеств, пов'язаних із сонячним колообігом, які уособлювали сонце в різних знаках зодіака.

### Сонячні боги:

*Хорс* – уявлявся воїном-змієборцем. *Ярило* – бог весняного рівнодення (від яр – сильний, дужий, ярий, гнівний). Вважався

богом кохання та пристрасті, розквіту природи, поставав як молодий юнак на білому коні. Подібним до Ярила був *Купало (Купайло)*, який діяв улітку, і теж вважався покровителем тілесної любові.

Коляда вважався богом зимового сонцестояння. У давніх слов'ян існувало ще одне божество, пов'язане з сонячним колообігом – Світовид (Святовид) – сонце осіннього рівнодення.

### Сонячні боги:

• Даждьбог (Купайло) – бог літнього Сонця



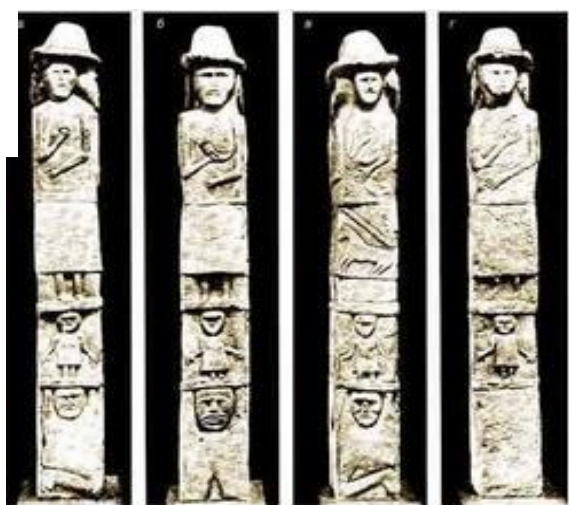
• Сварог (Світовид) – бог осіннього Сонця



Збруцький ідол – витвір унікальний. На відміну від інших кам'яних скульптур, він чотириликий. Його «побратими» могли похвалитися хіба що одним, двома чи від сили трьома обличчями.

За іншою версією, ідол є своєрідний календар. Адже його

У 1848 р. в річці Збруч біля селища Личківці на Тернопільщині знайдено ідол Світовіда, названий Збруцьким ідолом, на чотирьох сторонах якого були зображення інших давніх богів та людей.



### Функціональні боги

❖ Велес

Бог худоби, дух померлих предків



❖ Сімаргл

Бог нижнього світу



обличчя чітко дивилися на чотири сторони світу, поділений він на три горизонтальні частини, а отже, у ньому «закладені» дванадцять місяців...

Збручанський Світовид зберігається в Краківському археологічному музеї.

Функціональні боги:

Походження бога Волоса (Велеса) сягає давніх часів, очевидно ще до трипільської культури, коли основним

заняттям людей на цій території було не землеробство, а скотарство. Велес вважався грізним богом худоби, духом померлих предків.

Символом Велеса був волохатий кожух, вивернутий навиворіт, що залишився частково як елемент обрядовості у новорічних звичаях, які донесли до нас відгомін «волових свят». Учасників цих карнавалів іноді називали волхвами, «бо вони подібні до Волоса своїми волохатими кожухами». Пізніше у слов'янській демонології цей бог ідентифікувався з *Вієм* – богом підземного царства мертвих.

Одним з найбільш значущих язичницьких божеств був *Сімаргл*, який уособлював сонце в період, коли ведуться городньо-польові роботи. Він зображався у вигляді чорного крилатого пса, що охороняє посіви. *Сімаргл* – духовний посередник між верховними богами неба і духами землі. Небесний доглядач сходів, має здатність перевтілюватися в крилату «собаку–птицю». Ім'я походить, вірогідно, від міфічного птаха Сенмурва, функцією якого було сполучення між світами.

### Функціональні боги:

#### ❖ **Перун**

Володар вогню,  
блискавок і грому,  
бог війни та охоронець  
військової дружини



#### ❖ **Стрибог**

Бог всіх вітрів



*Перун* був володарем вогню, блискавок і грому (чим співвідносився із культом світла), богом війни та охоронцем військової дружини. Його уявляли струнким срібноголовим, золотовусим чоловіком з луком і стрілами в руках. Ідол Перуна мав людську подобу: тулуб виготовлявся з дерева, ноги – із заліза, голова – зі срібла, вуса – із золота. Символами Перуна вважали дуб, калину, цвіт папороті; його предметами були сокира та стріла.

*Стрибог* – родоначальник всіх вітрів. Незважаючи на жорстокість цього божища, люди уявляли його не тільки призвідцем негоди, а й покровителем музики, можливо, через асоціацію між вітром та дуттям при грі на музичних інструментах – сопілці, дудці, ріжку. Тому іншими його назвами були *Посвистан* чи *Позвіздач*.

У давньослов'янському пантеоні були і богині. Однією з найдавніших та найважливіших вважалась *Лада* – богиня кохання та шлюбу, чоловіком якої був *Лад*. Діти Лади – *Лель* (*Леля, Ляля*) та *Полель*. На деяких територіях Леля називалась *Даною* і, вважаючись богинею водоймищ, мала тісний зв'язок із прадавнім культом води. На її честь цим іменем названо багато річок. Дані приносили жертви, кидаючи коштовності та гроші у річки, озера, криниці та джерела. Очевидно, звідси походить слово «данина».

Серед жіночих божеств важливе місце відводилось *Мокоші* – богині рукоділля, прядіння, ткацтва, покровительці пологів та породіль. Вона теж зв'язана з культом води, який поєднується з культом богині-матері.

Богинею зла, темної ночі, страшних сновидінь вважалась дочка Чорнобога *Мара*, що душить людей, п'є їхню кров, закриває світло.

В уяві давніх поганських племен поряд із цими та іншими божествами діяла велика кількість духовних істот-демонів, злих духів, котрі займали нижче

у порівнянні з божествами становище. Міфічні уявлення про них становлять основу давньослов'янської *демонології* – вчення про духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах. Серед найпоширеніших демонологічних образів – блуд, вихор, дика баба, вій, змій, вовкулака, відьма, водяник, домовик, польовик,

русалка, упир, чугайстер та інші, – тобто всі, що пов'язані з давніми культурами,



Лада

Мара ( Марена)

## Демонологія

Вчення про всілякі нечисті, духи-демони:

➤ Вій

➤ Вовкулак

➤ Відьма

➤ Водяник

➤ Русалка

➤ Лісовик

➤ Польовик

➤ Упир





хатні та природні володарі, образи яких теж увійшли до багатьох жанрів усної народної творчості.

Дохристиянський світогляд, вірування, народна психологія органічно увійшли в систему усної народної творчості давніх часів, що реально відобразила життя тієї епохи. Історично-етнографічні знання про минуле дають можливість пояснити багато явищ та жанрово-образних елементів народної словесності.

### ***1.3. Християнство: протиставлення нової релігії язичницьким традиціям***

Офіційною датою впровадження *християнства* на Київській Русі вважається 988 рік, коли князь Володимир хрестив свій народ. Проте історичні документи свідчать, що християнство прийшло на наші землі ще задовго до IX століття.

Впровадження християнства на Русі здійснювалося з ініціативи княжої верхівки. Тогочасні князі, що не раз бували за кордоном у чужих державах,

#### **Християнство**

Одна з 3-х світових монотеїстичних релігій

##### **Характерні риси:**

- визнання Ісуса Христа посланцем Бога на землі;
- Віра у Трійцю – єдиного бога у трьох іпостасях – Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого духа;
- Віра в існування потойбічного світу і у прийдешній “страшний суд”

мали змогу порівняти життя християнських і язичницьких країн, зрозуміти різницю в їх укладі і надати перевагу першим. Саме у княжому середовищі почалася християнізація руських земель: їхні діти здобували високу на той час освіту, відстоювали християнську віру, розуміючи її надзвичайне значення, зумовлене, перш за все, тим, що

християнство, як віровчення, побудоване на Біблійних книгах, принесло в Руську державу писемність. Кирило та Мефодій створили алфавіт з метою перекладу Святого Письма руською мовою. Це стало початком письменства та розвитку літератури Крім того, християнство принесло на слов'янські землі нові уявлення про світ та людину, що створені Богом, віру в єдиного Бога-Творця, що виявляється у трьох іпостасях – Отець, Син і Святий Дух, а також

віру в Ісуса Христа – єдинородного Божого Сина, що прийшов у світ, щоб стати жертвою за гріхи людства і цим спасти людей, дати їм вічне життя.

Разом з новим віровченням, християнство принесло на Русь нову мораль, яка будувалась на біблійних заповідях, основу яких становить любов до Бога та до ближнього; новий погляд на сім'ю та шлюб, що укладається між двома людьми (до того не було закону про

моногамну сім'ю, і не тільки прості люди, а й князі мали по кілька жінок, а то й наложниць); а також – негативне ставлення до язичництва, до магії та чаклунства, поганських жертвоприношень, ритуальних оргій, до закону кровної помсти, поклоніння силам природи і та ін., що протистоїть вірі.

Будучи абсолютно відмінним від існуючого на Руських землях язичницького світогляду, християнство вступило у довгу боротьбу зі старими традиціями. Протягом цієї боротьби християнська культура перетворювала

**Християнство:  
протиставлення нової релігії  
язичницьким традиціям**



культуру місцеву, часом сама підпадаючи під впливи місцевих звичаїв. Після прийняття християнства в Києві і на периферії ще довго поклонялись поганським богам. Часто християнські храми чи просто хрести ставились у галях поряд зі старими ідолами, де здійснювались поганські обряди. Неосвічений народ, який не мав змоги читати Біблію, не міг зрозуміти нового віровчення, намагався «прилаштувати» його до старої системи обрядів. На основі зіткнення двох світоглядів створилось

### Християнізація Русі вплинула на:

- **писемність**
- **нові уявлення про світ і людину, що створені Богом**
- **нову мораль, яка будується на біблійних заповідях, основою яких є любов до Бога та до ближнього**

нове явище, яке старими руськими пастирями називалось *двовір'я* – поєднання у свідомості народу язичницького та християнського світоглядів.

Про те, що після офіційного прийняття християнства продовжували існувати *язичницькі капища*, свідчать археологічні розкопки, зокрема святилищ Збруцького культового центру. Археологи пов'язують формування цих городищ з реформою 988 року, яка супроводжувалась ліквідацією практики *ідолопоклонства*. Це змушувало язичників, особливо жерців, що не хотіли приймати християнство, втікати далеко в ліси і будувати там язичницькі капища. Вони всі розміщувались далеко від центрів цивілізації, куди переміщалися магічно-ритуальні традиції. Зберігаючи поганські обряди та ідолопоклонство, ці культові центри продовжували практику людських жертвоприношень до кінця XIII ст. Боротьба між двома світоглядами приводила і до того, що, як свідчать писемні джерела, язичники приносили в жертву християн.

Таким чином, в цей період руської історії, як зазначає дослідник Г. Булашев, наші новонавернені предки поділились на дві групи: першу становили освічені люди, що прийняли християнство, а другу, «незрівнянно численнішу, складала народна маса», яка не читала книг, тому, хоч і звикла до християнського обряду, лишалась «на колишньому щаблі». Тому релігія часто носила формальний характер.

Не бажаючи відмовлятися від старовини, люди намагались об'єднати язичництво та християнство в єдине ціле. Часто в цьому їм сприяли і священики, які були або мало обізнані з новим віровченням, або надто прихильні до старих обрядів. О. Потебня з цього приводу зазначав: «Сама церковь во многом волею-неволею содействовала этому сбережению язычества».

На календарно-обрядовий цикл, в основі якого лежали старі вірування та уявлення, накладалися *церковні свята*, які за своєю суттю, традиціями та ритуалами залишились язичницькими. Більшість дослідників визнає, що відмінною рисою розвитку народних поглядів є глибока консервативність. Це стосується не тільки слов'янських народів. Скрізь, де християнство, яке за своєю суттю є віровченням, а не релігією, злилось із місцевими традиціями, утворилася своєрідна нова релігія, уподібнена до тої, яка побутувала на тих чи інших територіях в минулому. Звідси – різні варіанти християнства на різних землях.

## 1.4. Поселення та житло русичів

Основним типом поселення на Русі були *села* та *хутори*. Першими житлами вважалися землянки, потім вони поступаються місцем полуземлянкам, а в подальшому – сілянським домам, які мали різні назви: на Україні – *хати*, в козацьких станицях – *курені*, у Сибірі – *хороми*.

Дом втілював речевий «особистий» світ. Все, що знаходилося за його межами, сприймалося як чужий, ворожий світ. Вхідні двері слугували захистом, на них малювали хрести та кропили святою водою. В якості оберіга прибивали над дверями підкову або ніж.

Житло українців сприймається як символ батьківщини, символ тепла і доброти. Житло – це певний мікрокосмос, в якому проходить родинне життя.

Німецький географ Йоган Георг Коля, перебуваючи в Україні 1838 р., писав: «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не задовольняються тим, що кожної суботи мують їх, як це роблять голландці, але ще й раз на два тижні білять житло. Від того хати в Україні виглядають вельми чепурними, немовби свіжовибілене полотно». Споконвіку в хатах народжувались, оберігались кращі сімейні традиції, що потім переходили у спадок дітям.

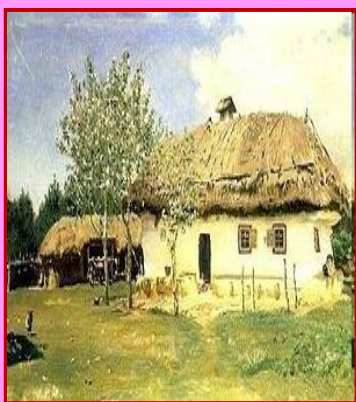
Хата і всі господарські будівлі – «*клуня, хлів, млин, вітряк, кузня, комора, криниця*» – були носіями інформації про соціальний стан, про склад сім'ї, її заможність, світоглядні позиції.

За народними віруваннями, першу хату побудував Сатана. Він не здогадався зробити вікон і довгий час пригорщами носив світло у хату з

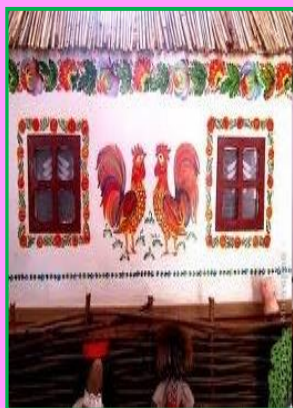
подвір'я, а потім, зневірившись, подарував Богові. Господь зробив три вікна, у хаті стало світло.

Число «три» традиційно стало складовою частиною символічного змісту хати: по вертикалі житло ділиться на *три* частини: *призьба, стіни, дах*, на фасадній стіні – *три* отвори (*двері та два вікна*), житло найчастіше було *трикамерним* (*сіни, хата, комора*). Три яруси

### Українська хата



**3 складових:  
призьба, стіни, дах**



житлового простору відігравали важливу символічну роль: нижній ярус – це поєднання з матір'ю-землею, нижнім світом творення; верхній ярус житла – це зв'язок з небом; середній – людське середовище, яке зазнає змін.

Для будівництва використовувались матеріали, які могла дати природа – дерево, солома, очерет, глина, каміння. Всі дома влаштовувалися практично однаково: теплі приміщення з піччю та холодні сіни.

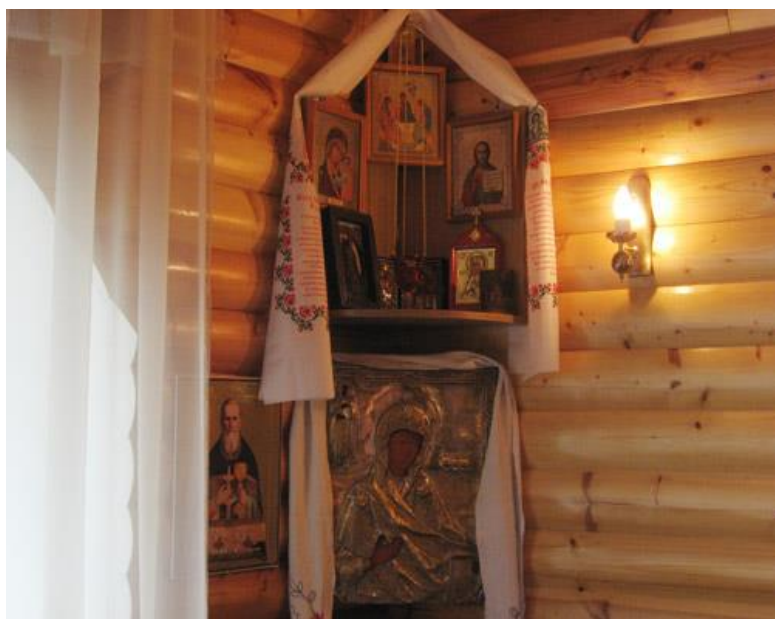
Піч вважалася важливим сакральним центром дому. Вона сприймалася як жива істота: входячи до хати, свати віталися з нею, торкаючись руками. Під піччю жив домовик; наречена, кидаючи батьківську хату, брала з собою частинку від пічки, а в домі нареченого кидала її в піч.



Піч та вогонь, котрий в ньому горить, були символом дому, осілого житла, освоєного людиною простору на протигагу хаосу за межами тину. Оскільки вогонь в печі та сама піч вважалися священними, то і поводитися з ними відповідним чином: сама хазяйка повинна ставитись до нього з повагою та

лагідно, його не можна було лаяти чи при палаючому вогні лаятися. На цей факт вказує багато відомостей, зокрема на вогонь, котрий палахкотів в печі, «не можна казати нічого поганого, у нього не можна плювати або кидати що-небудь нечисте, з ним не можна бавитись».

В протилежному куті від пічки висіла божниця з іконами і знаходився стол. Це був другий сакральний полюс дома.



Опис української хати яскраво і з любов'ю надається в книзі

В.



В. Скуратівського «Берегиня»: «Українська хата не мислилася окремо від вишневого садка, ставка, криниці, куща калини біля неї, мальв та півників на припічку і чорнобривців та матіол у квітнику. Разом із вишитими рушниками, домотканими доріжками, що здавна прикрашали хату і захищали її від ворожих людині

сил, українське житло становило цілісну систему і слугувало своєрідною візиткою українців як нації у світі. На тому місці, де мала стояти хата, господарі здійснювали ряд ритуальних дійств, що відігравали головну роль у визначенні місця майбутньої садиби. Завершити будівництво поспішали до заходу сонця, по закінченні ставили на східному причілку гілку. Свіжа зелена гілка – символ нового житла».

Зовнішнім оберегом хати була *призьба*. Її застеляли домотканими доріжками. Вона виконувала не тільки господарські функції (утеплювала хату, була місцем, де сушили мак, провітрювали часник, цибулю), а й мала своєрідну роль об'єднуючого начала, де збиралася родина разом. Крім того, *призьба* оберігала хату від злих сил.



Обов'язковим компонентом житла українців були не тільки хата, але й двір. Як правило, двір був огорожений. За давніми віруваннями, огорожа оберігає людей від нечистої сили.

Як бачимо, українська хата сповнена символів, завдяки яким наш народ зберіг і досьогодні свою історію, культуру та щедру душу.

В українській літературі батьківська хата стала величною метафорою у творчості О. Довженка, В. Симоненка, Олеся Гончара, Лесі Українки, Т. Шевченка, Д. Павличка, А. Малишка.

## ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

### Традиційні елементи одягу княжої доби

Археологічні дослідження і писемні пам'ятки свідчать про багатство і своєрідність одягу доби Київської Русі. Із тканин найбільш вживаними були шерсть, вибілений льон, різновиди шовку (паволоки), аксамит (з грецької «гексамит» – «шестинитковий») червоних і фіолетових тонів.

Ознакою княжого, боярського, дружинного одягу вважалося *корзно* – широкий плащ, поли якого не сходилися. Корзно застібалася біля правого плеча на фігурну застібку – фібулу. Плащ був таким широким, що власник міг накрити ним іншу людину. Так Володимир Мстиславович при спробі захистити Ігоря Ольговича: «...скочи ... с коня и огорну его корзном» (Іпатієвський літопис, 1146). Під корзно одягався основний одяг, який добре облягав тіло. Круглий або короткий виріз коміра *сорочки* обшивався золотом і дорогоцінним камінням, що утворювали широку кайму – «опліччя». Такий комір – опліччя – пришивався наглухо або пристібався. Поли одягу також обшивалися каймою, прикрашеною золотом і камінням (*припол, приполок*). Рукава закінчувалися вишитим широким обшлагом (*оп'ястям*).

Традиційним елементом одягу був *пояс*. У князів, бояр він прикрашався золотим шиттям, перехоплював одяг по талії, кінці ж вільно спадали вниз. Селяни-смерди носили вузькі шкіряні пояси із мідною пряжкою і наконечником.

Жіночий одяг не підв'язувався. Він складався із двох суконь: короткої – верхньої і довгої – нижньої. Рукава верхньої – широкі, нижньої – вузькі, прикрашені вишивкою. Головне покривало – *повій* – було обов'язковим у одязі заміжньої жінки.

Зимовий одяг робився із хутра. Шуби у простого люду – із ведмежого хутра, овчини, у знаті – із соболиного та бобрового. Із дубленого хутра робилися *кожухи*.

Збереглися відомості й про давнє взуття, серед яких: *личениці, личні чоботи* (взуття, сплетене із лика), *шкіряні черевики* (виготовлені із цілого шматка м'якої шкіри), *поршині, плесниці* (взуття типу сандалій). Користувалися популярністю й високі *чоботи* (із м'якої кольорової шкіри, синього, жовтого, червоного саф'яна із твердою підошвою і залізними підківками). Перед взуванням на ногу намотували лляні *онучі* (*онуці*) або одягали шерстяну панчоху («*копитце*»).

Широко використовувалися різноманітні прикраси. Вони повинні були гармоніювати із тканиною і вишивкою на одязі. Характерною жіночою прикрасою були *наскронні кільця*. Срібні або мідні наскронні кільця впліталися жінками у волосся і прикріплювалися при цьому до головного убору. Поряд із наскронними кільцями широкого поширення набули *серги* (особливо трьохнамистинні), різнокольорові склянні *намиста*, *браслети* зі скла і міді, металеві ланцюги з підвісками різних форм: круглих бляшок, дзвоників, звіриних фігурок. Суттєвим доповненням до пишного одягу як чоловічого, так і жіночого була *гривна* – шийний обруч із дорогоцінного металу. У жінок вона була лише прикрасою, а у чоловіків – атрибутом знатного воїна або князя. Заможні жінки носили *колти* – великі всередині порожні золоті або срібні підвіски, які прикрашали волосся, як і наскронні кільця. Жіночі прикраси із золота і срібла представляли всі види тогочасної ювелірної техніки: *емаль*, *скань*, *зернь*, *чернь*.

Український народний одяг – самобутнє явище, що розвивалося і вдосконалювалося протягом століть, вбираючи в себе досягнення інших культур, водночас не втрачаючи оригінальних національних ознак.

### ***Традиції народної обрядової їжі***

Народна обрядова їжа – святкова, ритуальна або церемоніальна – не лише засіб задоволення життєвої потреби людини, а й важлива форма соціального спілкування, традиційна суспільна цінність, що несе на собі символічне навантаження.

Обрядовий цикл свят розподілявся на дві групи – сімейні й календарні, в яких їжа вважалася незмінним атрибутом. Так, в сімейних обрядах найбільше значними є ті, що пов'язані з *народженням дитини*, *весіллям* і *похоронами*.

У родинях харчова атрибутика грала особливу роль під час відвідування породіллі. За традицією жінки несли хліб або хлібні вироби, яйця, мед, узвар або фрукти. Подібний звичай громадської взаємодопомоги існував в таких окремих випадках, як весілля та поминки.

Серед обрядових продуктів найбільшої магічної сили мав *хліб* – один з найголовніших атрибутів весільної дії. Із хлібом ходили старости, хлібом благословляли молодих на подружнє життя, зустрічали й проводжали наречених, ходили до сватів тощо. У сучасній весільній і календарній обрядовості досі є обов'язковим обрядовий хліб – *коровай*.

На характер та особливості харчування в значній мірі вплинуло введення церковних канонів на Русі. Давні русичі дотримувалися релігійних свят і



намагалися у всьому слідувати християнським правилам, розпочинаючи саме з харчування.

Серед календарних свят головними були зимові (різдвяно-новорічні) свята: *Святвечір, Різдво, Новий рік і Хрещення*, в яких тісно переплелися християнські й народні звичаї та обряди. Їжа на Святвечір та Хрещення була *пісною*, на Різдво й Новий рік – *скоромною*. На Святвечір готували сім, дев'ять або дванадцять страв. Серед них обов'язковими були *кутя* (з пшениці чи ячменю) та *узвар* із сушених фруктів. Крім того, варили борщ, вареники (з капустою, маком, картоплею, грибами, сливами), рибу, горох, квасолу чи боби, гриби та кашу. Усі ці страви виконували ще й магічну функцію – мали забезпечити добробут сім'ї протягом року.

На Різдво споживали спочатку пісні страви: пісні пироги, запиваючи горілкою, вчорашню капусту та горох; потім приступали до скоромної: сало, борщ чи капустяк, ковбаси, сальтисон, кров'янка, пироги із свинячим начиненням та з вишкварками, капуста із свининою. Крім цього, варили домашню локшину на молоці чи м'ясній юшці. В завершенні на столі з'являлася вчорашня кутя з медом або маком, і, в решті решт, «узвар». На Новий рік намагалися приготувати якнайбільше скоромних страв, щоб цілий рік не відчувати нестачі їжі.

Зимовий цикл календарних свят завершувався найулюбленішим святом *Масляної* чи *сирним тижнем*, який знаменував проводи зими і зустріч весни. Починаючи з четверга масляного тижня всі роботи припинялися і розпочинались гомінкі веселощі. Ходили один до одного в гості, пригощалися млинцями, оладками, пирогами, молочними кашами, була і випивка. Вважалося, що святкування масляної залишилось у руських з дохристиянських часів.

Особливі страви споживали русичі під час *Великого посту*, який тривав сім тижнів і передував *Великодню*. У перший день посту селяни не куховарили, а їли квашену капусту, редьку та хрін. Спеціально до цього дня пекли прісні коржики – «*жиляники*», «*кострубаники*», «*дужики*». Тісто замішували з житнього, гречаного чи ячмінного борошна, інколи додавали квашеної капусти.

Під час постів заборонялося споживати яйця, м'ясо-молочні продукти та страви з них. Усю їжу селяни мастили олією або так званім «бичачим молоком» – потовченим та розведеним водою конопляним чи льняним сім'ям. Основними стравами на піст були: борщ з грибами чи рибою, вівсяний кисіль, квашена капуста (сира чи варена), огірки, варена чи печена картопля, риба. У середу четвертого тижня Великого посту селяни пекли печиво (з прісного чи заквашеного тіста) у вигляді хреста – «*хрестяники*», «*крижики*», «*хрести*». На *Сороки* – свято зустрічі весни, яке українські селяни відзначали 9 березня за

старим стилем, вважалося за необхідне варити 40 вареників чи пекти 40 бубликів або пампушок. У деяких місцевостях пекли печиво у вигляді сорок або жайворонків і частували ним дітей.

Після довгого виснажливого посту святкували *Пасху* – церковне свято, яке охоче підтримав народ і сприймали його як розквіт весни, пробудження життя. Багатою була пасхальна трапеза – «розговіння». Полюбляли не тільки самим добре попоїсти, але й нагодувати досхочу гостей, які прийшли в дім. Пекли здобні хліба (*паски*), фарбували яйця («*крашанки*»). Процес приготування тіста (з житнього чи пшеничного борошна), випікання паски супроводжувався різними магічними діями, які були спрямовані на те, щоб паска добре виросла, не потріскалась. Вважалося, що тоді родину оминатимуть хвороби, ніхто протягом року не помре.

Після пасхального тижня у вівторок поминали померлих батьків – відвідували кладовище, приносили їжу на могили родичів, в тому ж числі і пасхальну.

Завершував весняний цикл святами *Семика* та *Трійця*. Їх святкували на сьомому тижні після Пасхи (Семика – в четвер, Трійця – у неділю). На Семика варили сумісно пиво і веселилися на березі ріки до пізньої ночі. В Трійцю було прийнятим прикрашати внутрішню частину будинку березовими гілками. Традиційною їжею вважалися яйця, ячменя та інші страви.

Перше літнє свято *Івана Купала* співпадає з першим сінокосом, який припадає на кінець червня. «Іван прийшов, траву збирати пішов», – це заклик до проведення певних сільськогосподарських робіт. Дівчата збирали цілющі трави, їх висушували та зберігали. Саме в цей час рослини мали особливу магічну силу. Основними ритуальними елементами Іванова свята були занурення у воду, традиційні купання, розпалювання кострів («купальниць») та сумісна (купна) трапеза. Приготування у величезних котлах *ритуальної кашки* мало також символічний зміст: єдність людей, достача, добробут, родючість землі тощо.

Інше літнє свято – *Ільїн день* – припадає на межу літа та осені. «Пророк Ілля літо кінчає, жито зажинає», «До Іллі мужик купається, а з Іллею з водою прощається», – такі прислів'я характеризують свята на чести Іллі-пророка. За столом існувала «нова новина» (випікали хліб з муки нового врожаю). Найбільш яскравим обрядом були колективні трапези із заколюванням барана або бика, що в дохристиянських культурах мало магічне призначення – забезпечити врожай, родючість худоби, добробут у родині. М'ясо тварини, яка була обрана після кроплення святою водою, варили в загальному котлі та роздавали всім присутнім. Поряд з «бикобоєм», на день Іллі варили пиво із зерен, що були зібрані у всіх мешканців села.

Особливу роль в релігійних святах відігравали плоди та овочі. Велика кількість їх споживалася влітку під час свят, які були *присвячені Всемилостивому Спасу*. Перший – *Медовий Спас* – 1 (14) серпня (*Спас на воді*), пов'язаним з початком *Успенського посту*. Люди ходили один до одного в гості, щоб покуштувати перший новий мед.

Другий – *Яблучний Спас* – 6 (19) серпня (*Спас на горі*). Цього дня православний люд у всьому світі приносить до храмів виноград, а в північних районах, де виноград не росте – яблука. Плоди освячувалися, частина з них залишалася в храмах для благословення на знак подяки за отримання цих плодів. В Яблучний Спас і старий, і молодий пригощалися фруктами, плодами садів і городів, ділилися з незаможними. Звідси і напівзабутий вираз: «На другий Спас і жебрак яблуко з'їсть».

Третій Спас – *Горіховий* – 16 (29) серпня (*Спас на полотні*). З того часу приступали до збору врожаю городніх та садових культур. Літо наближалось до кінця, і з 1 (14) вересня (Семенов день) починалися проводи літа.

Осінні свята, а саме: *Капусниця* та *Антонівка*, супроводжувалися чудовими традиціями. Так на «*капустки*» або «*капусниці*» після збору капусти, господарі запрошували людей в гості. Сусіди приходили до хати, поздоровляли хазяїв з добрим врожаєм, співали особливі пісні, потім рубили капусту та засолювали її. По закінченню влаштовувалася сумісна трапеза, для якої заздалегідь варилося пиво та пеклися пироги з капустою.

Завершувався осінній цикл релігійним святом на честь *Пресвятої Богородиці* – покровительки землеробів. Всі осінні польові роботи були закінчені, і селяни урочисто святкували цю подію. Покров знаменував рубіж: «На Покров до обіду – осінь, після обіду – зима».

Отже, народна обрядова їжа відзначається великою стійкістю традицій, часто навіть більшою, ніж інші види матеріальної культури. Потрібно збирати й поширювати рецепти давніх страв, звичаїв, пов'язаних із харчуванням наших предків, адже в них простежуються особливості, зумовлені природними умовами, господарською діяльністю, особливостями сімейного побуту українців.

### ***Характеристика господарської діяльності***

«Скажи мені, що ти їси, і я скажу хто ти», – так можна перефразувати відому приказку.

Відомо, що основу господарської діяльності слов'янських племен складала землеробство та скотарство. Згодом, на провідну галузь виробництва перетворилося рільництво, основою якого були просо, ячмінь плівчастий,

пшениця-двозернянка, овес, жито та бобові (горох та чечевиця). Тому, мучні та круп'яні вироби складали основу харчування.

Давні слов'яни вирощували й городні культури, серед яких: ріпа, редька, цибуля та часник. З цибулі готували нескладні блюда: їли зеленим та ріпчастим, нарізали, товкли із сіллю та споживали з хлібом, іноді запиваючи квасом. Цибулю їли у багато і охоче, особливо в роки епідемій. «Лук від семи недуг» – так говорить прислів'я. Цибулю та часник у великій кількості додавали в якості приправи під час варіння або тушіння овочевих та м'ясних блюд. Східнослов'янські племена взагалі дуже цінували гострі та пряні приправи, але вживали їх невеликими порціями.

Картоплі слов'яни не знали, її замінювала ріпа, з якої готували і пареники, і печениці (тобто ріпа, печена в пічі). Любили їсти її в сирому вигляді, тому існує прислів'я: «Горох та ріпа – завидна справа; хто йде, той і зірве».

Збереглися також свідчення, що в рільництві набули поширення й технічні культури – льон і конопля.

Важливими галузями господарства у давніх слов'ян були також тваринництво та птахівництво. Вони досить суттєво доповнювали раціон харчування, особливо взимку, коли заморожені туші можна було тривалий час зберігати у ямах-коморах.

Поряд з існуванням різних видів господарювання залишалися архаїчні форми діяльності, серед яких слід відмітити збиральництво, об'єктом якого були різні плоди, ягоди, гриби, горіхи, жолуді, коріння, кора, різноманітні трави. У зв'язку з тим, що ліси займають у нашій країні величезні простори, використання дарунків лісу – одна з характерних рис національної кухні.

Археологічні розкопки східнослов'янських поселень свідчать про те, що в кожному господарстві вирощувалися коні, корови, вівці та кози, воли та свині, а з птиць – кури, гусаки, качки, голуби, лебеді. Причому голубі та лебеді вважалися більш вишуканою їжею, ніж кури та качки.

### ***Основні складові давньослов'янського харчового раціону***

Аналіз господарської діяльності слов'янських племен дозволяє вченим дійти висновку, що однією з основних складових давньослов'янського харчового раціону на початку I тис. н.е. була *каша*, яка споконвіків вважалася ритуальною їжею та обов'язковою частиною жертвоприношення такому божеству родючості, як рожаниці. «Каша – мати наша», «Нехитра ця страва: і

дурень зварить – була б крупиця та водиця», «Де щі та каша, там і місце наше», – говорили за старих часів. Існували спеціальні види каші, що мали тільки ритуальне значення: «кутя», «коливо» (з пшеничних зерен). Варилася кутя в горщику, так і подавалася на святковий стіл або відносилася на кладовище в «домовину» підчас поминання померлих. Горщики та миски з їжею – найбільш звичайні речі в слов'янських язичницьких курганах; але не вони допоможуть нам розкрити зв'язок горщика з прахом померлого. Найважливішим є приготування їжі з перших плодів, коли об'єктом культури був саме «каші горщик». Це відбувалося в період, коли завершувався обмолот. Робітники, завершуючи молотити, казали: «Хазяїну ворошок, а нам – кашки горщок». Горщик для приготування їжі з перших плодів вважався священним предметом, а це дозволяє побудувати наступний смисловий зв'язок: померлий предок сприяє врожаю, благополуччю своїх нащадків; душа померлого з димом поховального вогнища підіймається до неба, від якого залежить врожай; відчутний прах укладається в «сосуд малий», що використовувався вже для приготування ритуальної каші в той день, коли збиралися перші плоди. Горщик з прахом предка заривався в землю та прикривався зверху домовиною або курганом. Прах померлого та «милодари», що подаровані йому ховалися в землю, від якої також залежав врожай давніх слов'ян. Таким чином, відбувалася начебто біфуркація, роздвоєння магічної сили померлого родича: душа відходила до неба, а тіло – до землі. Горщик для варива становився не тільки вмістилищем праху, а начебто постійним нагадуванням предку про перші плоди, про свято благополуччя.

В подальшому, певні зміни в характеристиках раціону спричинили впливи римської культури Подунав'я та Північного Причорномор'я. Впровадження ручних млинів дозволило істотно збільшити вживання *хліба*. Завдяки високій калорійності та хорошим смаковим якостям саме хліб з Ппол. I тис. стає постійним продуктом харчування східнослов'янських племен, про що свідчать археологічні знахідки: підчас розкопок городищ, могил часто зустрічаються зерно а іржі, ячменю, вівса, пшениці, гороху, чечевиці. В залежності від виду муки, яку використовували, хліб мав назви: гречаник (з гречаної муки), ячник (з ячевої муки), просяник (з просяної муки). В залежності від якості муки розрізняли хліба ситні (з муки, що просіювалася крізь сито), решетині (просіяні крізь решето), пушині або м'якинні (з не просіяної муки). Коли запаси муки закінчувалися, додавали різні доміси з висушених та потовчених рослин. Наприклад, товченої кори дуба та сосни, жолуді, дикої гречихи, лебеди, папороті та ін.

Про важливу роль хліба говорять десятки прислів'їв, серед яких: «Хліб – усьому голова», «Хліб – усьому пан», «Як є хліб та вода, то й голоду нема».

Хліб приготувляли з житнього та пшеничного борошна на заквасці (кислий хліб) і випікали в печах. Деякі племена пекли хліб без солі, оскільки сіль була дуже дорогою, тому існувала навіть прикмета: «розсипати сіль – не до добра». Вважалося, що це приведе до сварки. «Хлистати з сіллю» вважалося ознакою спроможності. Траплялося, що в багатому будинку почесні гості «хлистали солоно», а різній дрібноті діставалася несолонна їжа. Із залишків муки випікали колобків – це невеликі круглі хлібці або товсті коржі.

Вираження «хліб та сіль» служило однією з форм вітання і означало побажання благополуччя. Хлібними виробами пригощали гостей і приносили в дар хазяям, коли йшли в гості. Коли вирушали в далеку дорогу, в першу чергу запасалися хлібом. Хліб був учасником дійств аграрної магії. Перед початком оранки його чіпляли до хомути чи клали на чепіги плуга. Це повинно було забезпечити добрий врожай.

На відміну від сусідів, давні слов'яни споживали багато хлібу, розмаїття назв і видів якого було пов'язане не тільки з його місцем у харчовому раціоні, а й із різноманітними культурно-господарськими функціями. Так, одні різновиди хлібу споживали повсякденно, інші – лише під час свят, урочистостей, ритуалів і церемоній.

Розповсюдженою давньослов'янською їжею було *толокно* – товчене немелене вівсяне борошно з водою або квасом і сіллю. «Толокно від усіх бід притулок, улюблена їжа і в далеких дорогах порятунок», «Страва швидка – замісив і в рот поклав», – так казали про толокно в давні часи.

Виручала слов'ян і *тюря* – шматочки чорного хліба, розмочені в квасі або у воді, іноді з додаванням часнику або конопляного масла. З часом, в тюрю стали додавати молоко.

Варили слов'яни і борошняні супи з житнього, ячмінного, вівсяного, гречаного, горохового і бобового борошна із сіллю.

Розведення великої та дрібної рогатої худоби забезпечувало населення продуктами харчування (молоком, м'ясом, яйцями), сировиною для виготовлення одягу (вовною, шкірою тощо), а також матеріалом для розвитку різних промислів (виготовлення виробів з кістки, рогу чи копит). Тваринництво також забезпечувало землеробів тягловою силою та засобами пересування.

Значне місце в харчуванні наших предків займала риба, серед якої слід назвати коропа, ляща, осетра, сома, вугра, піскаря, щуку, в'яза. Вживалася в їжу також ікра різних порід риби. Риба вважалася «полупісною» їжею, її не їли тільки в дні строгого посту.

М'ясо та риба споживалися в сирому, в'яленому та смаженому вигляді. Варіння проводилося без солі. Риба крупних порід, після видалення нутрощів та кісток, сушилася на дерев'яних вішалках. В містах, де культурні рослини

зростали погано, риба була основною повсякденною їжею. Найулюбленішою стравою з риби була уха – рибний відвар, який подавався як перше блюдо. Особливо смачною була уха, в якій варилося послідовно декілька різних видів риби, а останню з них, найкращу, подавали з юшкою до столу.

Заготовляли рибу про запас: її солили, сушили, в'ялили, квасили, заморожували. Солили рибу в бочках. Великим попитом користувалася оселедець. Його продавали у всіх містах, а у села, що були віддалені від водосховищ, привозили як гостинець. Оселедець був доступною їжею для міської бідноти, а в сім'ях, де і вона була розкішною, купували розсіл оселедця і вживали його з хлібом та картоплею. З в'яленої риби особливо любляли тарань, яка міській бідноті замінювала м'ясо. Дрібну рибку сушили, а в зимовий час з неї варили щі та юшки.

Порівняно пізно східні слов'яни освоїли молочне тваринництво. Істотну частку молочних продуктів – *молока, сиру та масла* – засвідчують археологічні знахідки посуду для їхнього виготовлення та зберігання. З часом процес доїння та переробки молока перетворився на насичену багатьма ритуальними символами й ознаками сферу життя. Східні слов'яни вживали не лише коров'яче молоко, а ще й овече; в окремих господарствах, де тримали кіз, – також і козине. Свіже молоко пили (парне – відразу з-під корови і охолоджене, кип'ячене і топлене), їли квашене (кисле молоко) з хлібом. Пряжене молоко заквашували сметаною і отримували *варенець*.

Частіше вживали молоко в літній час. Їм «забілювали» супи, з ним смажили яєчню, варили молочну кашу, додавали його в каші, зварені на воді. Пряжене молоко заквашували сметаною і отримували варене. Проте частіше в їжу вживали кисле молоко. Для квашення сире молоко ставили в тепле місце і додавали в нього сметану або інші кислі продукти (кисле молоко, хліб). З кислого молока робили сир, для отримання якого кисле молоко зливали і давали стекти сироватці. Для тривалого зберігання його віджимали в дерев'яних лещатах і підсушували. Деякі племена скачували з сиру коржі, а із сметани, вершків і цілісного молока збивали масло, яке в готовому вигляді промивали в холодній воді. Так зване вершкове масло не могло довго зберігатися. В їжу воно вживалося мало, переважно заможними городянами, а в менш забезпеченому середовищі його помалу давали дітям. Вершкове масло зазвичай перетоплювали в печі і промивали в холодній воді, знову перетоплювали в печі і проціджували. Таке приготування характерне для усіх східних слов'ян.

Для приготування їжі використовувалися тваринні жири, різні олії, горіхи. Через відсутність цукру немало роль відігравав мед.

Із фруктів і ягід споживали яблука, вишні, сливи, смородину, брусницю, малину, журавлину.

Із напоїв в першу чергу були розповсюджені ті, що давала сама природа: *березовий та кленовий сік*, які вживали в якості освіжаючих напоїв. У великій кількості давні слов'яни вживали *медрізних сортів, пиво, квас і виноградне вино*. До речі, квас вважався давнім напоєм. Коли він був створений – невідомо. Напевно, з часу виникнення самого народу. Рідкісні гості із-за моря розповідали про нас своїм співвітчизникам: «Візьмут-де листя, почнуть хльостати себе ними так, що зробляться мертвими, а потім обілляться питним квасом та й оживуть». Кваси виготовляли різні: солодкі, кислі, м'ятні, духмяні... «Хороший квасок, коли шибас в шкарпетку», – говорили про добрий квас. Решта народів про нього не знали. А слов'ян він не раз від голодної смерті рятував. Найулюбленішим хмільним питвом був також варений мед. Бджолиний мед розбавляли водою, проварювали, додавали хміль та настоювали (іноді з рослинним листям), від чого відбувалося бродіння та виходив алкоголь. Після такої *медовухи* людина була напідпитку, але це було ненадовго, тобто слов'яни могли твердо цьому протистояти оскільки міцні були духом своїм.

### *Етнічні особливості посуду*

Важливе місце в системі культури будь-якої етноісторичної спільноти зналежить посуду, який використовувався в побуті та мав чіткі етнічні особливості. В ньому яскраво відображені національні смаки людей, рівень культурного розвитку, а також засвідчуються традиції давнього суспільства.

Гончарного кругу давньослов'янські племена на ті часи ще не знали, тому керамічний посуд виготовлявся руками. Великі горшки для зберігання зерна та миски були достатньо грубими, натомість глиняний ліпний посуд, призначений для пиття та їжі був значно тоншим. Весь посуд мав чорний або чорно-брунатний колір з блискучою поверхнею, часто прикрашався врізаним геометричним орнаментом, який заповнювався білою фарбою.

Форма посуду, його орнаментация в будь-якому людському етносі були надзвичайно стійкими і змінювалися в періоди етнічних зрушень. І дійсно, упродовж I тис. н.е. східнослов'янські племена мали досить стандартний набір посуду. До нього входили ліпні горщикоподібні посудини для зберігання припасів (корчаги), невеликі і середніх розмірів горщики для приготування їжі. Виготовляли також сковорідки з невисокими бортиками. Такий невеликий комплекс посуду використовувався для приготування гарячих страв, випікання коржів або кислого хліба – основної їжі слов'ян-праукраїнців.



## ***Використання у харчуванні дарунків лісу***

Поряд з існуванням різних видів господарювання залишалися архаїчні форми діяльності, серед яких слід відмітити збиральництво, об'єктом якого були різні плоди, ягоди, гриби, горіхи, жолуді, коріння, кора, різноманітні трави. У зв'язку з тим, що ліси займають у нашій країні величезні простори, використання дарунків лісу – одна з характерних рис національної кухні.

За стародавніх часів велику роль у харчуванні грали лісові горіхи. *Горіхове масло* було одним з найпоширеніших жирів. Ядра горіхів товкли, додавали небагато окропу, загортали в ганчірку й клали під гніт. Масло поступово стікало в миску. Горіхову макуху теж використовували в їжу: приправляли єю каші, їли з молоком, із сиром. Дроблені горіхи використовували й для готування різних страв і начинок.

Великою підмогою в їжі з давніх давен були гриби, їх широко споживали у свіжому, соленому та сушеному вигляді. «Брали» білі гриби, за ними чорні: березовики та боровики, так звані «обабки», потім червоні: осиновики, маслянки, рижики, грузді та інші. Саме в грибних районах народилися прислів'я: «Коли грибовно, тоді і хлібно», «Всяк гриб в руки беруть, да не всяк гриб в кузов кладуть».

Особливе місце в господарській діяльності посідало збирання меду й воску диких бджіл. До речі, бортництво вимагало від слов'ян праці й терпіння не менш, ніж обробка землі. У лісі треба було влаштувати й підтримувати мисливські пастки й борти (дупла для бджіл). І ліс справно постачав людей медом і воском. З меду готували різні солодкі блюда й напої. У цей час тільки в деяких місцях України збереглися способи приготування таких смачних напоїв. Втім, із самих древніх часів і до появи масового виробництва цукру у всіх народів готувалися найрізноманітніші солодкі напої, страви й десерти.

## ***Походження назв деяких блюд та продуктів***

Аналізуючи продукти харчування, що складають українську народну кухню, виявилось, що одвічно-руська лексика неоднорідна. Вона складається з кількох нашарувань: індоєвропейські, загальнослов'янські, східнослов'янські, власно руські слова. Отже, розглянемо кожну групу окремо.

*Індоєвропейські слова:*

*Уха.* В основі цього слова – давній індоєвропейський корінь (він виявляється, наприклад, в латині *jus* – «юшка, суп», в давньоруській мові *juse* – «рибний бульйон»). Індоєвропейське «s» в слов'янських мовах переходило в

«х», а початковий «J» міг втрачатися (як в сучасному руському слові) або зберігатися (на старослов'янські мові було «юха», збереглося також слово «юшка» – м'ясний або рибний навар).

*Смородина* походить від давньоруської «смородъ» – сильний запах (слов'янський варіант – «смадь», як в ситуації зі словами «город» і «град»).

В назвах блюд зустрічаються тільки два індоєвропейських слова.

*Загальнослов'янські:*

*Сало* – загальнослов'янське утворення від слова «садити» за допомогою давнього суфіксу, який спростився в –л(о). Приголосна «д» в корні слова випадає. «Сало», як і «сажа», спочатку означало «осадок»: під час приготування м'ясної їжі жир осідав на стінках посуду, на кусках м'яса тощо.

*Квас* – загальнослов'янське слово того ж кореню, що і «кислий», «киснути».

*Пиво* – загальнослов'янське утворення від дієслова «пити». Спочатку цим словом визначали будь-який напій.

*Окорок* – слово слов'янського походження. В загальнослов'янській мові було слово у значенні «нога». «Окорок» – частина ноги худоби вище коліна.

*Перець* – давньоруське слово із суфіксом «ець» від «пеперь», загальнослов'янського запозичення із латині (piper). В латинській мові це слово прийшло від грецької, а в грецьку – від давньоіндійської. В російській мові один з однакових складів зник, і «пеперець» перетворився на «перець».

Отже, загальнослов'янських слів налічується всього шість.

*Східнослов'янські слова:*

Слово «*пірог*» було утворено за допомогою руського суфікса «ог» від слова «пір (бенкет)» (як «творог» від «творити»). Спочатку у спілкуванні східних слов'ян слово «пірог» означало «святковий хліб» – хліб, який їдять на бенкеті. А слово «пір», в свою чергу, утворено за допомогою не менш давнього суфікса «р» від дієслова «пити» (як «дар» від слова «дати»).

*Ветчина* (шинка) – слово східнослов'янське, і означає воно... «старе м'ясо» («ветьшина», утворено від слово «ветхий», тобто м'ясо, що оброблене для тривалого зберігання, протистояло свіжому м'ясу, яке мало назву «свіжина»).

Слів східнослов'янського походження – два.

*Власно руські слова:*

Слово «*сир*» було відомо всім слов'янам, але раніше воно також мало значення «творог», тому і сьогодні ми називаємо сирні оладці сирниками. Того ж кореню слова «сирий», «сиворотка» (від «сироватка»).

Слово «печень» утворилося від руського дієслова «пекти» та означає «печене, жарене – спочатку під цим словом розумілася печень домашніх тварин (людський орган став називатися так набагато пізніше).

*Млинці* – круглі коржики з рідкого тіста, що печуться на сковороді.

*Грінки* – це підсмажені шматочки білого хліба.

*Каша* – їжа із зерна, що зварена на воді або молоці до густоти.

*Щі* – різновид рідкої їжі, найчастіше м'ясної: суп з посіченою капустою, картоплею, морквою та іншим.

Суто руських слів серед назв страв зустрічається небагато. Це пов'язано з тим, що словниковий склад руської лексики був невеликий. Назву страви давали у зв'язку з інгредієнтом або засобом приготування.

### ***Ритуалізація їжі***

Їжа в контексті народних традицій регламентується соціальними нормами і звичаями. Вони є складовою частиною сімейних, календарних, господарчих обрядів.

Ступень ритуалізації їжі завжди залежала від її характеру (повсякденна, домашня або суспільна, приватна або офіційна), місця їжі (вдома, під час роботи в полі, під час поминок на кладовищі тощо), часу дня, складу учасників (присутність родичів, священика, інших гостей). Правила дотримувались найбільш строго під час обіду та вечері, ніж під час сніданку та підвечірку.

Звичаї столу – важлива частина побуту, вони не випадкові, так як відображують колективний досвід багатьох поколінь й заглиблюються своїми коріннями в глибоку давнину. Формувалися ці звичаї під впливом природних, історичних, соціально-економічних умов та культурного обміну із сусідніми країнами.

Поведінка людей за столом залежала від їхнього соціального і статевого статусу (старші – молодші, дорослі – діти, чоловіки – жінки). Особливо відзначаються ролі голови родини та хазяйки-стряпухи. Хазяїн під час їжі займав почесне місце, розпоряджався трапезою, слідкував за порядком та справедливим розподілом їжі, хазяйка готувала страви та подавала їх до столу.

У східних слов'ян правила поведінки за столом мотивуються присутністю в домі ікон, а вимога акуратно обходитися з їжею – її сакральним характером. Їжа організується таким чином, щоб представити страви, як подарунки, що відходять від Бога. Хазяїн дому, який займав головне місце за столом, діє начебто від імені Бога, який незряче споглядає за людьми на їх відношення до подарунків; співтрапезники, в свою чергу, віддають свою вдячність Богові.

Перед їжею всі молилися на ікони або просто хрестилися, а також мили руки та витирали їх рушниками. Їсти немитими руками вважалося гріхом, тому що з їжею до людини може попасти нечиста.

Під час їди, трапези, в минулі часи сиділи чинно, про дурниці не говорили. Під час обіду вставати було не можна, навіть якщо увійшов старший за віком або почесний гість. Йому кланялися, сидячи за столом, і продовжували неспішно їсти.

Поспішність піл час їжі вважалася непристойною та гріховною. А втім, вважали, що той, хто швидко їсть, швидко й працює, і навпаки. Тому, коли наймали робітника або кухарки усаджували їх за стіл і споглядали з тим, як вони їдять.

На обідній стіл ставилася велика чаша – одна на усю сім'ю. Розміри її порою доходили до півметра в діаметрі. Хазяїн будинку сидів на почесному місці за столом, першим починав трапезу, і тільки після нього усі інші могли починати їсти. Зачерпнувши їжу, відправляючи її в рот, ложку облизували, клали її на стіл, прожовували, проковтували. Потім знову брали ложку і так далі. Якось хтось із членів сім'ї робив неправильно або квапився, то від старшого швидко отримував ложкою по лобу.

У східних слов'ян після їжі належало виходити з-за столу з того ж боку, з якого людина й заходила на своє місце. Вважалося, що у того, хто обійде стіл навкруги, «народиться ціле застілля дітлахів», не житимуть хрещенні, помре жінка, мати або інший родич, в родині буде сварка. Українці вважали також, що той, хто обійде стіл, заблукає у лісі. Навколишній обхід був можливим тільки в ритуальній ситуації: під час весілля, важких пологів та ін.

Найбільш сакральними видами їжі у східних слов'ян були хліб та сіль. У всіх слов'янських народів роняти крихти на підлогу під час їжі вважалося великим гріхом, тому їх бережливо збирали, цілували та їли самі, годували птахів або худобу, кидали у вогонь.

Їжа регламентується низкою прикмет та забобонів. Не можна їсти дуже рано – «долю проїш», не можна їсти, сидячи за спиною дитини, інакше проїси її силу і т.д.

Їли східні слов'яни три-чотири рази на день. Сніданок був раннім, зазвичай зі сходом сонця (5 – 6 годин ранку) і досить ситним (хлібна їжа з чаєм або молоком, свіжі або солоні овочі та ін.). Обід влаштовували в першій половині дня (10-12 годин). Це була найбільш багата трапеза: давали дві-три страви, обов'язково – перші страви (взимку – гарячі, влітку – іноді й холодні).

В літню пору року у другій половині дня (4 – 5 годин) був підвечірок, який складався з чаю, молока, легких закусок. Вечеряли на заході сонця тим, що залишилось від обіду або чаєм, молоком, легкою закускою.

### *Джерела сім'ї: брак в Київській Русі*

Побут і звичаї людної Київської Русі визначали основний зміст повсякденного життя середньовічної людини. Найрізноманітніші сторінки її укладу, зокрема і такі інтимні, як шлюб і сім'я, відтворювали історичне буття давньоруського феодального суспільства. В середні століття православна церква закріпила за собою монопольне право на заключення браку. Встановлюється низький брачний вік: 12-13 років для нареченої та 14-15 років для нареченого. Вимогалася добровільна згода тих, хто вступає до браку та їх батьків, а також відсутність їхньої кровної спорідненості. В Київській Русі, як і в решті середньовічних країн, до браку вступали досить рано. Згідно вимогам канонічного права спорідненість між бажаними вступити до браку відраховувалася кількістю родичів в генеалогічній лінії нареченого вгору до загального предка і далі униз до нареченої. Дозволявся брак тільки між 7 та 8 колінами, тобто між чотириюрідними братом та сестрою. Крім того, заборонялося вступати до браку дітям одних батьків та племінникам з тіткою або дядьком.

З прийняттям християнства на Русі правові звичаї дохристиянського періоду набули юридичного оформлення. На допомогу археологічним розвідкам приходять писемні джерела, які значно розширюють можливість об'єктивного аналізу родинного побуту українців. Про регулювання шлюбно-сімейних відносин свідчать деякі пункти першої правової пам'ятки Київської Русі – збірки законів князя Ярослава Мудрого під назвою «*Руська правда*». Так, стаття 2 Уставу передбачала суворі норми покарання за «викрадення» нареченої з метою нецерковного, язичницького шлюбу з нею: «Аще кто умчить девку или насилить, аже боярская дчи, за сорм ей 5 гривен золота, а епископу гривна золота; а менших бояр гривна золота, а епископу гривна золота; добрых людей за сором 5 гривен серебра, а епископу 5 гривен серебра; а на умычницех по гривне серебра, а князь казнить их». Незважаючи на високі розміри грошових стягнень, що накладалися за недотримання церковної форми шлюбу, це нововведення дуже повільно приживалося серед населення Київської Русі. Церковний обряд вінчання поволі розширювався переважно тільки у середовищі можновладців. Проте язичницькі форми шлюбу, зокрема переважно у віддалених від великих центрів сільських місцевостях, зберігалися протягом усього давньоруського періоду.

В юридичному кодексі Ярослава Мудрого розглядається питання щодо мір покарання у зв'язку з невиконанням обов'язків під час підготовки до весілля. Так, *весільному обряду* на Русі передували *заручини*, які проводилися в домі батьків нареченої. При цьому обов'язковою стравою на столі був сир, який виносила до столу майбутня наречена. Згоду про брак молодих закріплювали

своєрідним *обрядом «краяння»*, тобто розрізанням сира на шматочки. Якщо весілля скасовувалося з-за нареченого, то він мав виплатити батькам нареченої моральну компенсацію, про що значилося в статті 35 Уставу князя Ярослава: «О девку сыр краявши, за стыд ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплаты, а митрополиту 6 гривен, князь казнить».

Цікавим є той факт, що можливість заключення повторних браків обмежувалося для віруючих та визначалося церковною формулою: «перший брак – закон, другий – прощення, третій – законозлочинність, четвертий – нечестя». Виключення було можливим для вдовців та вдов.

Церква забороняла браки з представниками інших релігійних конфесій. Хто порушував цей наказ, того очікувало суворе покарання: «Аще жидовин или бесерменин будет с рускою, на иноязычницех митрополиту 50 гривен, а рускую поняти в дом церковный».

Захищаючи багатогамний брак між чоловіком та жінкою, церковне право передбачало відповідальність за *полігінію*. Язичницьке багатоженство не могло співіснувати з принципами християнської моралі, тому церковні догмати захищали інтереси першої дружини. Ст. 17 Устава князя Ярослава передбачає: «Аще кто иметь две жены водить, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный первую гоню держать по закону». Таким чином, друга дружина повинна була зайняти місце в церковному домі (монастирська установа для перебування там в наслідок церковної провини), а чоловік повинен проживати з першою дружиною. Стаття 9 цієї редакції передбачала: «Аже муж оженился иною женою, а со старой не распустится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковный, а со старой жить».

Згідно з канонами церковного права брак виголошувався недоторканим. Розривання брака було можливим тільки в окремих випадках, про що йдеться мова в ст.53 Устава князя Ярослава. При чому, за ініціативою дружини юридичних підстав для розривання брака в церковних умовах не передбачалось, за виключенням фізичної нездатності чоловіка, а також його матеріальної неспроможності.

Розірвати брак в змозі був тільки заможній чоловік. За своє рішення створити нову родину, він мав сплатити дуже велику грошову компенсацію на користь колишній дружині, а також штраф на користь церкви. Розміри цих фінансових санкцій залежали від соціального статусу колишньої дружини. Про це свідчить ст. 4 Устава князя Ярослава: «Аще же пустит боярин гоню больших бояр, за стыд ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр гривна золотая; а нарочитых людии 2 рубля; простои чади 12, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить». Канонічне право перешкоджувало розірванню брака,

як *вінчаного*, так і *невінчаного*. Причому у другому випадку шраф був вдвічі меншим, ніж у першому.

З метою захистити сім'ю, православна церква сформулювала певні правопорушення, які розглядалися виключно церковними судами. Коло таких дій було визначено в правовому княжому кодексі Володимира Святославовича «*О десятинах, судах и людях церковных*», який вважається джерелом державного походження і виявляє статут та повноваження церковної влади в Київській Русі. Так, в ст. 9 княжого Уставу в якості небезпечних соціальних явищ значилися: «*розпуста*» –самочинне розривання шлюбу, «*смильне*» – позашлюбний інтимний зв'язок чоловіка та жінки, «*заставання*» – порушення подружньої вірності, яке було доведено свідками, «*умикання*» – обрядове викрадання похищене нареченої для весілля, «*штибанья*» – згвалтування тощо.

Отже, з прийняттям християнства в Київській Русі ствердилась християнська модель сім'ї та брака, згідно з якою:

- мета шлюбу – запобігання спокусів та розпусти;
- призначення шлюбу – народження дітей, продовження роду;
- умови шлюбу – *моногамія*, церковне благословення, публічність, досягнення брачного віку, виключення родинних союзів тощо;
- соціальне та християнське непризнання правомірності позабрачних зв'язків;
- характерний тип сім'ї – *нуклеарна* (сім'я, з однієї брачної пари з дітьми);
- історичний тип шлюбу – *моногамія* (сім'я з одного чоловіка та жінки);
- *авторитарна* сім'я – базується на економічному пануванні одного з партнерів;
- юридичні норми не визначали положення невістки в сім'ї чоловіка. В селянських родинх вона сприймалася, перш за все, як додаткова робсила.

Таким чином, об'єктивно церква зміцнювала давньоруську сім'ю, сприяла утвердженню *моногамії, тривкості шлюбу і подружньої вірності*.

### *Питання для самоконтролю*

1. Які особливості характерні для міфології язичницького періоду?
2. Назвіть найважливіших богів та богинь давньослов'янського пантеону.
3. Основу якого вчення становлять міфічні уявлення про істот, що мають нижче становище у порівнянні з головними божествами?
4. В якому соціальному середовищі розпочалася християнізація руських земель?
5. Як позначилося розповсюдження християнства на письменство та розвиток літератури?
6. В чому полягає абсолютна відмінність нової світової релігії від існуючого на ті часи язичництва?
7. Поясніть сутність термінів: «двовір'я», «ідолопоклонство», «язичницькі капища».
8. Що вплинуло на появу різних варіантів християнства на різних українських землях?
9. Які типи поселень були зумовлені осілістю та аграрним характером української культури?
10. Надайте назви селянським домам в залежності від місця їх знаходження.
11. Поясніть, чому дом вважався речевим втіленням «особистого» світу?
12. З чого складалося двокамерне житло українців?
13. Перелічіть характерні назви одягу княжої доби.
14. Які ювелірні технології використовувалися для виготовлення жіночих прикрас?
15. Чому народна обрядова їжа мала особливе символічне значення?
16. Який продукт за традицією займає почесне місце у сучасній весільній та календарній обрядовості?
17. Чим відрізняється пісна їжа від скоромної?
18. Яку роль відігравали плоди та овочі в релігійних святах?
19. Як Ви розумієте церковну шлюбну формулу: «Перший брак – закон, другий – прощення, третій – законозлочинність, четвертий – нечестя»?
20. Назвати умови, мету та призначення шлюбу за християнською моделлю сім'ї та брака в Київській Русі.



## ТЕМАТИКА ПОВІДОМЛЕНЬ

1. *Поселення та житло русичів.*
2. *Традиційні елементи одягу княжої доби.*
  - а) *«Одяг князів, бояр, дружинників»;*
  - б) *«Жіночі прикраси»;*
  - в) *«Одяг простого люду».*
3. *Традиції давньоруського харчування.*
  - а) *«Святкові страви слов'ян»;*
  - б) *«Символічність харчових заборон»;*
  - в) *«Походження традиційних українських блюд та продуктів»;*
  - г) *«Сакральні види слов'янської їжі».*
4. *Джерела сім'ї: брак в Київській Русі.*
  - а) *«Канони церковного шлюбу»;*
  - б) *«Перша правова пам'ятка «Руська правда» про регулювання шлюбно-сімейних відносин»;*
5. *Купальські традиції у фольклорі рідного краю.*
6. *Образ Святого Миколая у місцевих оповіданнях, колядках, віршах, іконах, місцевих розписах тощо.*
7. *Звичай та обряди під час будівництва житла.*
8. *Число 7 в православній літературі.*
9. *Про назви місяців українського календаря.*
10. *3 історії українських імен.*
11. *3 історії українських прізвищ.*
12. *Війна імен у X-XIVст.*
13. *3 історії вашого імені та прізвища.*
14. *Історія взуття в Україні.*
15. *Проаналізуйте обряд «вивертання одягу».*
16. *Українська народна іграшка.*

## ЛЕКЦІЯ №2

### **КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

#### **Вхідні тести за темою №2**

1. Доба козацького гетьманства визначається:

- а) XIII – XV ст.;**
- б) XVI – XVII ст.;**
- в) XVII – XVIII ст.**

2. З якою світовою культурно-історичною епохою ототожнюється козацька доба?

- а) Відродження;**
- б) Середньовіччя;**
- в) Новий час**

3. Основним родом військ у козаків була:

- а) артилерія;**
- б) кіннота;**
- в) піхота**

4. Хто з відомих гетьманів козащини втілював у життя свою стратегію наступу і удару?

- а) Петро Дорошенко;**
- б) Іван Виговський;**
- в) Петро Сагайдачний;**
- г) Богдан Хмельницький**

5. Яким посудом користувалися козаки?

- а) мідним;**
- б) дерев'яним;**
- в) срібним**

6. В який спосіб курінний повар рівно о 12 годині сповіщав про обід?

- а) вдаряв у казан;**
- б) голосно зазивав козаків;**
- в) дзвонив у церковні дзвони**

7. Назвіть популярну їжу на Січі:

- а) борщ;**
- б) кашоподібні страви;**
- в) риба;**
- г) м'ясо**

8. Чому споживання печеного хліба було незначним на Січі?

- а) щоб не набирати зайву вагу;**
- б) заборонялося козацьким уставом;**
- в) випікання хліба вимагало великої кількості людей**

9. Що це таке «михайлик»?

*а) велика чарка;*

*б) казан;*

*в) ложка;*

*г) віделка*

10. Яка страва була традиційною на вечерю?

*а) вареники з різною начинкою;*

*б) млинці;*

*в) юшка зварена з риби;*

*г) куліш*

11. Коли козаки вживали в їжу м'ясо?

*а) щодня;*

*б) на свята;*

*в) в неділю*

12. Які продукти складали основу раціону в козацьких походах?

*а) сухарі, крупи, борошно;*

*б) в'ялена риба, консервоване м'ясо;*

*в) сир, кисляк, сухе молоко*

13. Кожний козак в поході повинен був мати при собі:

*а) дерев'яну ложку;*

*б) чарку;*

*в) люльку*

14. Козаки полюбили посмакувати мамалигу. Що це таке?

*а) шматок висушеної баранини;*

*б) солоний сир;*

*в) тісто з пшона та кукурудзи*

15. Як називалася козацька медицина? Її статус?

*а) медицина довголіття;*

*б) медицина виживання;*

*в) медицина ясного розуму*

16. Серед медичних переконань козаків, які можна застосувати й сьогодні, був безпосередній зв'язок із навколишнім середовищем. Тобто, козаки, мовою сучасності, мислили екологічними категоріями. Що надавало вранці козаку дозу бадьорості?

*а) купання в джерельній воді;*

*б) молитви до схід сонця на природі;*

*в) спочивання у густій траві*

17. Яку назву в козацькому раціоні отримали бджолиний віск та клей фруктових дерев?

*а) жуйка;*

*б) коряк;*

*в) варенуха*

18. Який напій був найпоширенішим серед козаків?

*а) узвар;*

*б) варенуха;*

*в) квас;*

*г) морс*

19. В військовому мистецтві були так звані пластуни – козацький спецназ. Найпершеправило пластунів:
- а) не їсти перед боєм;*
  - б) ніколи не пити сиру воду;*
  - в) вранці викурити люльку з цілющими травами*
20. Чим пластуни обробляли свіжі рани?
- а) попелом;*
  - б) землею;*
  - в) клеєм з дерев;*
  - г) салом*
21. Чим захищалися козаки від комах та паразитів?
- а) риб'ячим жиром;*
  - б) димом від куріння люльки;*
  - в) сумішшю трав;*
  - г) ягідним клеєм*
22. Релігійні традиції набули великої значущості у козаків. З чим вони пов'язані?
- а) з прославлянням козаків-героїв;*
  - б) з поминанням полеглих на полі бою;*
  - в) з призначенням гетьмана*
23. Який культ був найпоширенішим на Запоріжжі?
- а) культ Георгія Переможця;*
  - б) культ Святого Духа;*
  - в) культ Покрови Пресвятої Богородиці*
24. Назвіть апостола Ісуса Христа, культ якого вшановували запорожці?
- а) Андрій Первозваний;*
  - б) Апостол Петро;*
  - в) апостол Лука*
25. Які святі, перш за все, вшановувалися запорізькими козаками?
- а) що лікували хворих без винагород (Аганіт, Дам'ян Печерський);*
  - б) що вимагали поширення моральних цінностей (Іов Почаєвський);*
  - в) що охороняли сімейне благополуччя і щастя;*
  - г) що були заступниками воїнів та мореплавців.*
26. Існували вимоги для січового духовенства. Серед них найголовнішою була:
- а) вікова обмеженість;*
  - б) безшлюбність;*
  - в) знання латині*

## ТЕМА №2

Козаччина завжди була і залишається актуальною темою української історії. Пожвавлення інтересу до козацької проблематики в кінці 80-90-х роках минулого століття обумовлене рядом факторів. Поява на світовій арені незалежної вільної української держави підсилила прагнення українства дослідити своє коріння, спадщину попередніх поколінь. Зацікавлення минувиною, вивчення досвіду працелюбних предків дало поштовх процесу відродження козацьких традицій, які випробувані часом і мають добру славу в народній пам'яті.

Культурно-побутові традиції козацтва, які втілені в матеріальній і духовній культурі, здатні сприяти покращанню матеріального добробуту кожного окремого громадянина країни, народу і народної держави в цілому.

### ПЛАН

1. *Військове мистецтво козаків.*
2. *Традиції здорового харчування.*
3. *Козацька медицина.*
4. *Релігійні аспекти козацького життя.*

## Ключові поняття та терміни

### Військове мистецтво козаків:

*козацька піхота, зброярська справа, артилерія, козацька кіннота, галас, розгардіяш, стратегія наступу і удару, іррегулярна кавалерія.*

### Традиції здорового харчування:

*кашоподібні страви (соломаха, тетеря, щерба, братко), куліш, гречані галушки, юшка з риби, коржі-загребви, варенуха, мамалига*

### Козацька медицина:

*медицина виживання, енергія трав, цілюща люлька, жуйка, ковальська вода, пластунська медицина, трав'яний порошок, попіл.*

### Релігійні аспекти козацького життя:

*побутова козацька релігійність, культ Покрови, культ Андрія Первозванного «культ зброї»*

## 2.1. Військове мистецтво козаків

Формування українського козацтва і становлення його військового

мистецтва відбувалось в умовах постійної боротьби з грабіжницькими нападами татар. Боротьба з таким противником вимагала від козаків достатньої мобільності і певних засобів, які б нейтралізували кількісну перевагу ворога. З іншого боку, козакам протистояла польська держава, яка несла в Україну поневолення, кріпацтво та

Перші письмові згадки про козаків, що з'явилися на порогах Дніпра, припадають на кінець 15 ст. У 1492 році запорізькі козаки атакували турецьку військово-морську галеру під Тягинено і визволили українців, захоплених у полон і проданих у рабство. Як писав професор Михайло Грушевський, це була перша в історії офіційна згадка про дії козаків на морі й офіційна згадка про запорізьких козаків узагалі.



денационалізацію. В боротьбі з польськими військами козакам треба було витримувати атаки важкої кінноти з її довгими списами і досконалим володінням холодною зброєю, протистояти артилерійському вогню й атакам піхоти.

Втрата власної державності обумовила відсутність державної підтримки створенню українських збройних сил. В цих умовах козацтво явилось результатом організаційних зусиль українського народу. Це обумовило народний характер козацького війська, відкрило широкі перспективи для його розвитку.

Відсутність державних організаційних заходів було

причиною того, що в козацькому війську кожен сам забезпечував себе зброєю, спорядженням, кіньми, провіантом та фуражем. Формування в Україні легкої



- Запорозьке Військо славилось своєю високою боєготовністю і військовою майстерністю.

## Основний рід військ у козаків:

а) артилерія;



б) кіннота;



в) піхота



кінноти, яка була традиційна для кочівницьких народів, теж було неможливе. Адже історично склалося, що українці були хліборобським народом. Тому до середини XVII ст. *козацька піхота* була основним родом війська. Прибулі на поле бою кінні козаки спішувались і вели бій у пішому порядку.

Важливим фактором неприступності козацького табору був масований і влучний вогонь із ручної вогнепальної зброї. Висока виучка й використання найбільш передових досягнень у зброярській справі (*кремєневих ударних замків та ладівниць із готовими набоями*) дозволили козацькій піхоті досягти найбільш можливої щільності вогню. Заряджання мушкета потребувало певного часу, і щоб досягнути безперервного вогню, піхотні підрозділи вели його шеренгами по черзі.

Найбільш вразливі місця табору прикривались *артилерією*, що у поєднанні з влучним вогнем із ручної вогнепальної зброї робило такий табір неприступною твердиною, яку противник не міг здобути, навіть маючи багатократну кількісну перевагу. При необхідності такий табір використовувався й у наступі. Артилерія в переважній більшості була малокаліберною. Це пов'язано з тим, що козацьке військо відзначалось великою мобільністю. У використанні гармат козаки теж виявляли високу майстерність. Так, в 1648 у битві під Жовтими Водами ефективність вогню козацької артилерії виявилась такою, що татари, які були тоді союзниками козаків, побоюючись того, що залишиться мало полонених, просили припинити вогонь.

*Козацька кіннота* не відзначалась такими ж відмінними якостями, як піхота. В переслідуванні противника, в боротьбі з татарами дії козацької кінноти були ефективними, але витримати протиборство з важкою польською кавалерією козацькій кінноті було важко.

Достатньо ефективною була в козацькому війську *прикордонна служба*. На початку XVII ст. степове прикордоння було вкрите мережею спостережних пунктів, з яких козаки спостерігали за появою татарських загонів. При

виявленні татар спостерігачі оповіщали населення про небезпеку, а козацькі війська вирушали назустріч противнику.

З метою стримування агресії Туреччини й Криму і перенесення боротьби на їхню територію козаки успішно здійснювали *морські походи* на прибережні міста цих країн.

У першій половині XVII ст. військово мистецтво українського козацтва стояло на досить значному рівні. Проте відсутність сильної кавалерії обмежувала можливості козацького війська. Саме тому табір став основним бойовим порядком козацького війська. Він був базою, з якої козаки робили вилазки і переходили в контрнаступ. Козацька атака проводилась лавою – шеренгою із загнутими краями для охоплення противника. Коли козацьке військо під час бою змішувалось із противником, то такий бойовий порядок називався *галасом*, а якщо бій вівся окремими не зв'язаними між собою загонами – *розгардіяшем*. Коли ж козаків оточував ворог, то вони шикували свої підрозділи трикутником і билися на смерть (як 300 козаків під Берестечком, що прикривали відступ своїх побратимів).

Перевага польського війська в кавалерії змушували козаків використовувати оборонну тактику, що вело до поразки. Але подальше

вдосконалення козацького військового мистецтва в межах чужої держави було неможливе.

Наступний етап розвитку військового мистецтва українських козаків пов'язаний з ім'ям Богдана Хмельницького. Вже в перших битвах Визвольної війни сміливий ватажок втілював у життя свою *стратегію наступу і удару*. Активні наступальні дії українських військ, вмільна організація бою й взаємодія всіх родів військ, в тому числі і легкої татарської кінноти, обумовили нищівні поразки польських військ і відродження української держави, що позитивно

вплинуло на розвиток козацького військового мистецтва. Головним завданням гетьман вважав розгром основних сил неприятеля і тому не розтрачував сили на взяття фортець. Він блокував їх невеликими відділами козачого війська і залишав у тилу, а сам з основними силами рухався назустріч головним силам противника. Саме так він діяв в 1648 р., коли залишив нездобутий Кодак і ряд





замків на кордоні з Литвою. А розгром основних сил противника визначав результат кампанії. Свою концепцію наступальної стратегії Б. Хмельницький виклав у листі до командуючого українськими військами в Білорусі І. Золотаренка: «Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди де голова, або де стояли окремі ворожі полки... А біля Бихова залиши, ваша милость, перевіривши піхоту і накажи біля воріт окопатися, а сам там людей не губи, а не барячись ... промишляй ... над головою, а з хвостом вже піде легше».

### Основні види військового мистецтва козаків

- Піхота
- Використання возів
- Кавалерія
- Артилерія
- Саперна справа
- Морські походи



Однією зі складових успіхів українських військ була тісна взаємодія між всіма родами військ. Така єдність була основою для проведення *комбінованих атак*. Вміло використовував Б. Хмельницький резерви, які вводив у бій лише в найбільш вирішальні моменти, що викликало розгубленість і паніку у противника.

Застосовувались і охвати противника, засідки, блокування комунікацій.

Разом із тим великих зусиль доклав Б. Хмельницький для вдосконалення козацького війська: реорганізація артилерії, створення української кавалерії, підготовка кадрів для кінноти, формування *регулярних підрозділів*, в яких служили і українці, і татари, і серби, і молдавани, і німці. Всі ці заходи перетворили українське військо в одне з найсильніших у Європі.

В подальшому умови розвитку українського військового мистецтва погіршилися. Громадянська війна в Україні та агресія Росії, Польщі та Туреччини призвели до втрати нею державної незалежності й розподілу її земель між сусідніми державами. На Правобережній Україні козацтво було знищене. Лівобережна Україна потрапила під контроль Росії, яка проводила цілеспрямовану політику по ліквідації української державності і козацького війська. Створення в 1706 р. Української дивізії, в яку входили козацькі полки Гетьманщини і Слобожанщини, підпорядкувало українське військо російським генералам. Російське ж командування прагнуло використати козацтво як збройну силу, але намагалось перетворити його у другорядну складову російської армії. Великої шкоди завдало безоглядне використання козацьких

військ у численних війнах, в яких гинуло багато козаків. Бойовий дух українського козацтва був підірваний.

З кінця XVII ст. козацьке військо прийнято вважати переважно кінним, що позначилося на військових функціях: ведення розвідки, переслідування розбитого противника, несення сторожової служби. Військове мистецтво українського козацтва у XVIII ст. деградувало. Перетворившись з могутньої армії в окремих рід військ (*ірегулярну кавалерію*) з обмеженими можливостями, козацьке військо не могло самостійно вести великомасштабні бойові операції.

У другій половині XVIII ст. після ліквідації російським урядом українського козацтва можливості для розвитку його самобутнього і оригінального військового мистецтва були вичерпані.

Але, незважаючи на історичну поразку українського козацтва, його досягнення у військовому мистецтві справили вплив на розвиток європейської військової науки, а козацькі традиції використовуються при побудові української армії.

## 2.2. Традиції здорового харчування

Важливу роль для підтримки фізичного здоров'я козаків мало їх харчування. Просте, доступне, поживне, різноманітне і раціональне.

### Гійом Левассер де Боплан



**«На зріст гарні,  
проворні, сильні, від  
природи мають добре  
здоров'я. Від хвороби  
вмирають дуже рідко,  
хіба в дуже великій  
старості»**

Французький інженер Боплан, який протягом тривалого часу проживав в Україні (перша половина XVII ст.), говорив про козаків так: «На зріст гарні, проворні, сильні, від природи мають добре здоров'я. Від хвороби вмирають дуже рідко, хіба в дуже великій старості».

Військовий побут козаків, особливо в Запорізькій Січі, не узгоджувався із великими турботами про харчування.

Звичайно, побутове життя козаків на Січі та життя реєстрових (городових чи двірцевих) козаків суттєво відрізнялись. На Січі жили неодружені козаки, які називали себе лицарями і товаришами. А реєстрові козаки а також ті, що

проживали в зимівниках (невеличких хуторах поблизу Січі) жили сім'ями. Козаки на Січі самі готували собі їжу. Їх харчування відрізнялось від реєстровців. Сніданок, обід і вечеря на Січі готувалась в курені (а їх було до 38) кухарем і його помічниками. Обов'язком помічників було носити воду, тримати

**«Запорожці як малі діти: дай багато – все з'їдять, дай мало – будуть задоволені»**



в чистоті казани і посуд та допомагати кухарю в разі необхідності. Їжа готувалась три рази на день на всіх козаків в чавунних чи мідних казанах в сінях кожного куреня. Посуд, був, зазвичай, дерев'яний. В кожному курені проживало до 150 козаків.

Козаки просиналися зі сходом сонця, вмивалися

джерельною чи річковою водою, приводили себе в порядок, молились Богові, а після молитви сідали за дерев'яні столи. Час після сніданку козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, дехто тренувався в стрільбі, хтось відпочивав. Рівно о 12 годині курінний повар вдаряв у казан, і кожний козак ішов обідати. Після обіду козаки також займалися різноманітними справами: тренувались у вправах з холодною зброєю, відпрацьовували вправи по маскуванню та самозахисту без зброї, ремонтували різноманітний реманент. Популярною їжею на Січі були кашоподібні страви з різних зернових: соломаха, тетеря, щерба, братко. Також часто готувалися й кулеші. Однією з особливостей харчування козаків було незначне споживання печеного хліба, адже борошно не завжди було в достатній кількості. Крім того, випікання хліба вимагало великої кількості людей, значних затрат праці і часу. Картопля ж з'явилась набагато пізніше.

Їжа запивалася різними напоями з посуду, який називали *михайлик* чи *коряк* місткістю від 3 до 5 наших чарок. Рідка їжа їлась ложками, тверда бралась руками.

### Кашоподібні страви



**солломаха**



**братко**



**тетеря**



На вечерю часто подавали *гречані галушки* з часником або *юшку*, зварену з риби. Великі групи козаків займалися рибним промислом. Риби в той час було безліч: осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, лящ, чехоня, оселедець. Її в'ялили, сушили, солили, виготовляли риб'ячий

жир, вживали рибу як вареною, так і печеною. Риба була суттєвим додатком до раціону харчування козаків як влітку, так і взимку.

За козацьким звичаєм, за столом необхідно було з'їсти все, що було наварено і спечено. На запорізьких землях водилось дуже багато диких тварин: дикі коні, кози, олені, вепри, сайгаки, ведмеді, зайці. Велика кількість різноманітних птахів селилась поблизу річок і озер, а саме дрохви, тетереви, куріпки, фазани, качки, гуси, кулики і т.д.

Інколи козаки пекли *коржі-загребви* (тісто загрибали в жар). М'ясні страви були святковими. Якщо козаки хотіли поласувати м'ясом, дичиною, варениками, то збирали додаткові гроші, закупували продукти і передавали їх кухареві. Козаки вживали багато часнику, хріну, цибулі, гіркого перцю, капусти, червоного буряка, пили узвар.

### **Обов'язкова річ у козака в поході :**

а) *дерев'яна ложка;*

б) *чарка;*

в) *люлька*



Під час військових походів режим харчування був зовсім іншим, змінювався також і набір продуктів. Вирушаючи в похід, козак повинен був брати з собою запас продуктів, якого повинно було вистачити на кілька місяців. Тому в дорогу брали те, що не псувалось і довго могло бути придатним для вживання. Основу раціону в походах становили сухарі, крупи,

борошно, сало. Воду ж козаки возили в дерев'яних баклагах, прив'язаних до сідла. В походи також брали риболовні сітки. Вживання спиртних напоїв під

час походів суворо заборонялось. Порушники цього закону карались на смерть. На морі ж того, хто вживав дозу спиртного, викидали за борт «чайки».

Кожен козак мав при собі дерев'яну ложку, без якої він не міг ходити, не заживши слави недбалого і невинного пастуха. Кожен козак носив ремінний пояс, а через плече навішувався ремінний гаман. У гамані зберігались кресало, кремінь і трут. До пояса ж були прив'язані швайка і ложечник. За допомогою швайки лагодили кінську зброю, а в ложечнику зберігалась дерев'яна ложка. Вода, яку тоді використовували для пиття і приготування їжі, була надзвичайно чиста, а особливо джерельна, яка мала цілющі властивості.

Більш різноманітною була їжа реєстровців, які проживали містах, містечках, на хуторах. Вони вживали багато печеного хліба, рибу, м'ясні борщі, юшку з грибами, куліш, різноманітні каші, тушковану моркву з квасолею, галушки, вареники, свинину з квашеною капустою, узвар і т.д.

Козаки-запорожці могли і вміли добре попоїсти і погуляти, випити чарку *варенухи*, але це було після походів.

### Мамалига



Козаки люблять посмакувати й *мамалигу* – тісто з пшона й кукурудзи, яка вживалася без солі, але з солоним сиром (бринзою), а іноді з пастрямою (шматком баранини, висушений або зав'ялений з сіллю. Це м'ясо було схоже на балик). Рецепт приготування мамалиги козаки перейняли від молдавських і

татарських чабанів.

Деякі методи консервування козаки запозичили у татар. Молоко переробляли на сир і масло. Для зберігання продуктів використовувались льохи з льодом.

Високоякісні продукти і чиста вода давали можливість козакам доживати до глибокої старості, чого, на жаль, не скажеш про наше сучасне життя. Україна, маючи найкращі чорноземи в світі, споживає, у значній мірі, піддану хімічній обробці та генетично модифіковану продукцію. Це не сприяє довголіттю і міцному здоров'ю. Однак, ми маємо тисячолітні національні традиції здорового харчування, які пройшли випробування часом. Використовування цінних надбань харчування наших предків – запорука здорової нації і її майбутнього.

### 2.3. Козацька медицина

Козацька медицина, яка мала в основі предківську мудрість і звичаєве світобачення, здобула статусу *медицини виживання*. Вона базується на українській народній медицині, проте має певні відмінності. Перше – довгий час серед козаків практикувалося самолікування. Поранений не звертався по допомогу до спеціаліста: рани обробляв сумішшю слини і землі або попелом. І друге – основною метою козацької воєнної медицини було не вилікувати, а попередити захворювання.

Сьогодні традиції козацької медицини майже забуті. А за часів Січі вона була засобом підтримки не лише фізичного, а й духовного здоров'я козаків, пов'язуючи наших предків із навколишнім середовищем.

Рецепти та традиції, що склали основу козацької медицини, були обумовлені світоглядом і способом життя козаків. Серед набору «медичних переконань» козацтва трапляються дуже цікаві речі, які частково можна застосовувати й сьогодні. Найголовнішим видається те, що, відчуваючи

## ЕНЕРГІЯ ТРАВ



безпосередній зв'язок і свою пряму залежність від навколишнього середовища, козаки, мовою сучасності, мислили екологічними категоріями.

*Енергія трав.* Козаки вставали до сходу сонця, ходили босоніж по росяній траві споришу, кульбаби та конюшини, а напуваючи коней, занурювали ноги в воду. Це надавало їм першу дозу бадьорості. Гарт для

козаків був органічною й невід'ємною частиною повсякденного життя. Тому, спочиваючи горілиць просто на землі, у густій траві, вони не боялися застудитися, а навпаки, заряджалися енергією трав, властивості яких добре знали. Декілька годин такого відпочинку могли замінити цілу ніч у затишному ліжку. Практикували наші предки й своєрідні «зелені ванни»: після вранішнього купання в річці чи озері вони, ще мокрими, заходили в квітучі трави. Суміш із роси та пилку всотувалася шкірою, зміцнюючи весь організм.

## Цілюща люлька.

Образ козака складно уявити без люльки. Таким змальовує його фольклор. І жителі Січі справді були небайдужими до куріння. Проте легеневі захворювання серед козаків були дуже рідкісними, адже, по-перше, вони ніколи не курили в хаті, у курені та навіть у землянці. «Бо там – Бог», – казали



## Цілюща люлька



січовики. Таким чином дим не «їв» їм легені у зачинених приміщеннях. Але головна таємниця крилася в суміші трав, якою заправляли люльки: полин, деревій, чебрець, будяк, сухе листя валеріани, м'ята, борщівник. Чистий турецький тютюн був на той час вельми дорогим, та й з'явився він в Україні лише у середині XVI століття. Оскільки тютюн був дефіцитом, то, як правило, він був лише додатком до суміші трав, які традиційно курили козаки і які мали лікарські властивості: заспокоювали нервову систему, знижували кров'яний тиск, поліпшували апетит і сон, позитивно впливали на дихальну систему, а гарячий дим від куріння цілюще впливав на слизові оболонки бронхів і верхніх дихальних шляхів. Тому запорозькі вояки майже не хворіли на астму, бронхіти, трахеїти.

Цікава деталь: козаки мали два різновиди люльок. Перший – коротенька люлька без отвору в мундштуку, так звана «носогрійка» просто чаділа перед обличчям, послуговуючи своєрідною інгаляцією. Другий різновид – це велика люлька, яку через її міцність курили не більше двох разів на день, під час відпочинку.

*Насіння та жуйка.* Звичними речами для козацького раціону були гарбузове насіння та «жуйка». Сире підсушене насіння, багате на цинк та мідь, служило очисником організму. А жуйки були природними – бджолиний віск із стільниковим медом, клеї з патьоків вишні, черемхи, терену, горобини, диких груш і яблунь. Таким чином не знали січовики ні карієсу, ні інших хвороб зубів та ясен.

Досить уживаною загалом у народній, не тільки козацькій, медицині була так звана *ковальська вода*. Технологія її «виробництва» досить специфічна: загартовуючи шаблі, ковалі занурювали метал у воду, яку після цієї процедури використовували як лікарський засіб. «Ковальською водою» поїли знесилених,

тяжкопоранених, тих, хто втратив багато крові. Ту ж воду, з домішками ржі, використовували для позбавлення від болю в печінці. На ній же, ще гарячій, робили трав'яні настої.

## Найлюбленіший напій

- а) узвар;
- б) варенуха;
- в) квас;
- г) морс



Серед козацьких «напоїв» чи не найпоширенішим був узвар. Настояючи його в горщиках або казанках на гілочках верби та інших дерев, чагарників (тополі, дуба, липи, калини, осики), степових трав, козаки закопували настоянку в попіл згасаючого вогнища. Узвар не закипав, а ніби

впрівав у гарячому попелі, а тому зберігав вітаміни та сполуки мікроелементів. Узвари діяли передусім запобіжно – попереджували захворювання, знімали втоми та загальний стрес.

*Пластунська медицина.* Пластунська військова наука була особливою. Для такої служби, окрім бездоганної фізичної форми, необхідна була витримка та ясний розум. Найперше правило пластуна було таким: ніколи не пити сиру воду в незнайомих місцях. Пили вони окріп, добряче витриманий у казанах над вогнищем. До нього додавали лепеху, деревій, звіробій, полин. Усі ці трави справляють антимікробну дію. Такою водою наповнювали пластуни баклажки, які брали в розвідку. Корисним вважалося додати до напою «царгородське» червоне вино, яке не лише дезінфікувало, а й піднімало тонус, допомагало легше переносити поранення. Коли ж доводилося пити застоюну, болотяну воду, то перед тим пластуни ковтали жменьку вугілля, взятого з багаття. Коли ж усе-таки з'являлися біль та судоми, вояки лягали на полин чи конотоп (спориш і червона конюшина) і лежали деякий час нерухомо. Тоді біль ущухав.

Багато козаків, а пластуни – усі й завжди, носили з собою капшук (гаман, кисет), де зберігався порошок із сухих трав: полину, материнки, оману, кіндзи, тархуну. Його додавали до їжі або вживали окремо. За свідченнями істориків, під час Кримської війни пластуни практично не хворіли на інфекційні хвороби. Вони виявилися міцнішими й здоровішими за інших «царських слуг», турків, сардинців, французів, і навіть англійців, які мали досвід війни у спекотних колоніях. Окрім цілющого *трав'яного порошку*, пластуни носили з собою *попіл*. Ним обробляли свіжі рани, аби ті швидше гоїлися, потім перев'язували їх сорочкою, а замість вати використовували пух очерету та куги. Загоєння ран,



швидко, без ускладнень і запалень, – завдання, яке стояло перед запорізькими воїнами щонайчастіше. Свіжу рибу, яку тільки-но було зловлено, розрізали і примащували до рани. «Компрес» міняли декілька разів на добу, коли риба висихала. Якщо лікування розпочиналось одразу після поранення, через декілька днів рана загоювалась. Для лікування опіків, забруднених ран використовували «риб'ячий клей». Мили луску великих карасів, шук та окунів, довго кип'ятили, додавали подрібнене листя подорожника, залишали на тривалий час у гарячому попелі, охолоджували і накладали на рану. Через півдобу змивали теплою водою і намащували новий шар. Гоєння тривало 3 - 4 доби.

Перебуваючи по декілька місяців під відкритим небом, козаки мали захищатися від комах і паразитів. Для цього сорочку просочували риб'ячим жиром чи дьогтем. Такий одяг не потребував прання і служив хазяїнові аж доки не ставав ветхим. Та у мирний час не носили таку сорочку, бо мала вона не дуже приємний запах. Проте у морській експедиції дискомфорту з цього приводу зовсім не відчувалось. У такий спосіб козаки попереджали сипняк – хворобу, яка могла стати причиною смерті.

Для попередження епідемії вапном пересипали відходи у сміттєвих ямах. На Кубані, куди перейшла згодом запорізька спільнота, було незмінне правило: їсти тільки щойно приготовлені страви, а їх рештки ні в якому разі не зберігати. Тож козаки розумілися на питаннях охорони здоров'я і дбали про свою силу, адже від неї залежала доля.

Українське козацтво вшановувало волю, мужність і уміння тримати шаблю. Отже, кожен український воїн знав, що таке відповідальність. За своє здоров'я у тому числі. Це дає підстави говорити про розвиненість важливої сфери життя козаків – медицини.

#### ***2.4. Релігійні аспекти козацького життя***

Особливості генези козацтва, історична традиція, геополітичні та природні умови його існування призвели до формування своєрідного православного світосприйняття запорожців. Цілком природно, що їх православна обрядовість мала багато спільного з обрядовістю населення сусідніх українських земель. За святий обов'язок козаки вважали участь у богослужіннях, релігійних обрядах, доповнюючи їх елементами, що в тій чи іншій формі символізували специфіку січового життя. Богослужіння в день загальної військової ради супроводжувалися виносом знамен, клейнодів, релігійні церемонії на свято Покрови, Різдва, Водохрещення, Пасхи,

Богоявлення ознаменовували гарматними залпами. При читанні Євангелія в церкві козаки стояли за традицією з напівоголеними шаблями, символічно демонструючи свою готовність у будь-яку мить захистити православну віру.

Запорожці свято берегли традиції, обряди, пов'язані з *церковним поминанням полеглих на полі бою «лицарів»*.

Участю запорізьких козаків у врочистостях, *релігійних святах календарного циклу та обрядах*, приурочених до *традиційних військових зібрань*, звичайно не вичерпувалися потреби запорожців як віруючих людей. Утворився могутній пласт *побутової козацької релігійності*: домінування відносно вузького кола святих, яким козаки присвячували свої церкви, монастирі; звичаї не страчувати злочинців під Великий піст, навішувати на ікони срібні символічні зображення, хрестики як подяку за видужання,

зцілення; релігійна атрибутика козацьких поховань, зміст козацьких заповітів, епітафій тощо.

## Найпоширеніший культ на Запоріжжі



Для релігійності запорозького козацтва було притаманне шанобливе ставлення до деяких християнських святих і до ікон. На Запоріжжі дуже поширений був культ *Покрови*. Ще задовго до заснування Нової Січі, в 1659 р. запорожці заснували на Чортомлицькій Січі

церкву на честь Покрови Богородиці. Значно поширилось вшанування Покрови в період Нової Січі. Вже у 1734 р. на її честь було закладено січову церкву, а взагалі в 1734-1775 рр. на Запорозьких Вольностях існувало більше десяти релігійних споруд в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Покрова настільки шанувалася запорожцями, що на храмове свято вони збиралися до Січі навіть тоді, коли там була епідемія чуми. Вшанування запорожцями Покрови Пресвятої Богородиці має кілька причин. Культ Покрови, символізуючи захист християн в їх боротьбі з мусульманами, виявився найбільш близьким для козаків, які проголошували гасло захисту православної віри. Крім того, часте перебування у військових походах, постійна небезпека з боку сусідів примушували запорожців звертатися за допомогою і заступництвом небесних сил. Культ Покрови був якомога краще пристосований до вимог такого життя.



Великою повагою запорожців користувався святий Христовий Микола, який виступав охоронцем від пожеж і нападів ворогів. Часто здійснюючи подорожі по Чорному морю, Дніпру, Бугу, козаки молилися Миколі, вбачаючи в ньому «великого милостивця і співчуваючого людинолюбця». Козаки, які потрапляли до татарського і турецького полону, вважали, що можуть врятуватися завдяки заступництву Миколи, «справжнього друга й благодійника стражденного людства».

В XVIII ст. на Запорозжжі, як і по всій Україні, великої популярності набув культ Андрія Первозванного. Цей святий, що вважається «насадителем» православної віри в Подніпров'ї, був близький запорожцям, які проголошували свою відданість православ'ю і вважали себе захисниками цієї віри.

Вшанування багатьох з вищезгаданих святих було досить поширене на Україні і за межами Запорозжжя. Свята Покрови, Михайла та деякі інші в Місяцеслові української церкви були позначені червоним, в той час як в інших церквах вони не вважалися за великі. Крім того, що на честь вищезгаданих святих на Запорозжжі споруджувались храми Божі, козаки щорічно влаштовували свята на їх честь.

Запорозжці шанували й ікони з зображенням святих. У період Нової Січі однією з найбільш популярних серед козацтва була ікона *Божої Матері*, яка вважалася чудотворною.

Козаки, сподіваючись на силу ікон і допомогу святих, в скрутних ситуаціях молились перед образами. В 1771-1772 рр., під час морової язви,



населення Карнаухівки молилося про врятування від смерті перед іконою святої великомучениці Варвари, а коли небезпека минула, згідно зі своїм обітом



влаштувало церкву на її честь. Щиро молилися запорожці і перед військовими походами. Козаки мали в своїх оселях досить велику кількість святих образів, прикрашали іконами свої хати і курені.

Шанування козаками ікон в першу чергу базувалось на щирій вірі в те, що святі образа допоможуть і захистять їх. Багато в чому пошана до ікон перепліталася з пережитками язичницьких вірувань, але запорожці були далекі від поваги до ікон, близької до «ідолопоклонства».

Суворі умови життя, при яких козацтво досить часто було позбавлене можливості задовольняти релігійні потреби в релігійних спорудах, приводили до спрощення деяких обрядів, пристосування їх до похідних умов. З іншого боку, майже постійна загроза з боку сусідів, часте ведення бойових дій призвели до поширення на Запорозжжі використання зброї під час проведення багатьох релігійних обрядів, що дає підстави казати про своєрідний «культ зброї» у козацтва. В першу чергу вшанувалися ті святі, які були заступниками воїнів і мореплавців. З такої своєрідної релігійності запорозьких козаків випливало і їх ставлення до релігійних споруд і духовенства.

Козацькі маси виступали носієм своєрідного народного християнства, яке мозаїчно містило в собі елементи візантійського православ'я та архаїку стародавніх родових обрядів, свободу свого релігійного світорозуміння й благоговіння перед Біблією, яку, однак, мало хто з козаків читав. Релігійність, щира набожність їх носили здебільшого обрядовий характер. Тому найбільш сильні релігійні почуття, емоції викликали зовнішні чинники обрядового дійства – урочистість, пишність тощо. При цьому відданість козаків своїй вірі була настільки сильною, що в окремі періоди історії України православна Січ залишалася чи не єдиним забором віри в протидії католицькій експансії. Гасла захисту віри, народності, прав і вольностей були головними в національно-визвольних війнах українського народу в XVII ст., в яких ядром виступало запорізьке козацтво.

Широко відома благодійність козаків-парафіян щодо своїх православних церков, а також шанованих святих поза межами Січі: в Києві, Чернігові, на Афонських горах і навіть у Палестині. Військо Запорізьке отримувало з

царської казни жалування близько 6 тис. карбованців на рік, козацькі ж дари церквам, монастирям, пожертвування школі тільки в грошах сягали нерідко 2500 карбованців. Пожертви також надходили від старшини, заможних козаків.

Складовою частиною проблеми релігійності запорізького козацтва є питання ставлення до інших вір і церков. Питання про відстоювання прадідівської православної віри уособлювало не тільки віросповідну, а й національну незалежність. Козацький імператив цього періоду щодо іновірних був категоричним: прибулі в Січ християни й нехристияни різних націй приймалися в громаду не інакше, як після прийняття ними обрядів Східної православної церкви. Усі, хто не погоджувався на перехрещення, мали покинути Січ. Відоме нетерпиме ставлення запорізьких козаків до католиків як гонителів православ'я.

*Вимоги козаків до січового та парафіяльного духовенства* були простими, але принциповими: присяга на вірність запорізькому Кошу, знання слова Божого, володіння українською мовою, тверезість. Обов'язковою умовою для січового духовенства була безшлюбність. Неодмінною вимогою до самого начальника січових церков ставилося вміння проголошувати релігійні проповіді напам'ять українською мовою.

З середини XVIIст. і до кінця існування Запорозької Січі в межах



Вольностей Війська Запорозького нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити, одна молитовна ікона – у 53 поселеннях та урочищах. Козаки жертвували церквам не лише богослужебні книги, ікони, чаші, а й древні церковні документи, хоругви.

До трагічного 1775 р. включно запорозький церковний устрій залишався фактично незалежним від вищих церковних інстанцій

Російської імперії. Насильницька ліквідація Запорозької Січі поклала край не тільки унікальному стихійно-демократичному утворенню, а й історичній можливості збереження в усій повноті особливостей православної церкви в Україні. Вже на кінець XVIII – початок XIX ст. Катеринославська єпархія, створена на землях Запорозької Січі, мало чим відрізнялася від великоруської церковнорелігійної моделі.

## **ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ**

### ***Феномен козацької етики***

Особливості козацької моралі зумовлювало само народне козацьке військо. Відповідними уявленнями про моральні чесноти вважались патріотизм, вірність своєму народу, сміливість, завзяття, стійкість, непоступливість. Для козака робити добро – це зі зброєю в руках захищати рідну землю. Морального статусу набували майстерне володіння зброєю, верхова їзда, фізичний розвиток.

На козацьку мораль позитивно впливав демократичний устрій на Січі, особливо в мирний час. Усі козаки на Січі вважались рівними. Всі були товаришами, навіть знатні козаки. Кожний козак завдяки своїм зусиллям і здібностям міг стати старшиною («Терпи, козаче, отаманом будеш»). Належність до Запорозького Війська вважалася за велику честь. Козаки титулувалися запорозькими лицарями і дуже дорожили цим.

Суворе козацьке життя не робило їх черствими у побуті. Запорожці славилися своєю гостинністю, почуттям гумору, веселістю. Вміли вони цінувати й чужий гумор та дотепність. Особливо любили вигадувати прізвища товаришам, враховуючи їх нерозважні вчинки, риси характеру (Палій, Черепаха, Гнида, Рябошапка, Нетудихата, Кривохижа, Панібудьласка тощо). Атмосфера гумору вносила у їх стосунки тепле, особистісне начало.

Козацька вольниця за відсутності держави і відповідних норм права постійно містила в собі загрозу анархії, оскільки норми моралі не здатні втримати людей від свавілля. Про це свідчить історія козаччини. Тому розквіт козацького війська пов'язують із діяльністю видатних гетьманів, які домагалися високої дисципліни в козацьких рядах, спрямовували їх сили на оборону рідної країни, що зміцнювало лицарський дух, патріотизм і свідомість козаків. Безперечно, висока організованість козацького війська була результатом запровадження певних норм життєдіяльності козацтва, які впливали не тільки на успіхи в боях, а й на мораль козаків. Якщо поглянути на історичні події і звернути увагу на їх циклічність, то можливо виникнення козацтва в далекому минулому а згодом і сформованість відповідної козацької етики для нинішнього періоду історії формування української державності є дуже важливим. Можливо саме такі етичні норми, які обґрунтували наші пращури, стануть основою для формування нового прогресивного покоління, вільного і незалежного. Можливо те зерно яке колись посіяли свободолюбіві козаки просте в сучасності і стане прикладом для сьогодення.

## *КОДЕКС УКРАЇНСЬКОГО ЛИЦАРЯ*

1. Україна – понад усе. Живи для добра України, де б ти не перебував. Допомагай їй скрізь і завжди усім, чим можеш.
2. Завжди будь патріотом України і навчай цьому своїх та чужих дітей. Захищай їх від впливу чужих негативних ідеологій та прищеплюй їм любов до України.
3. Ніколи не висловлюйся погано про Україну, бо цим ти підтримуєш її ворогів. Поганою може бути влада, а не Україна.
4. Будь носієм української моралі. Захищай усе українське: мову, традиції, звичаї, продукцію національних виробників, її природу та національні багатства.
5. В біді та скруті завжди заступайся за етнічних українців. Допомагай їм фізично та морально. Це твій благородний обов'язок.
6. Не люби українофобів, космополітів, перевертнів, шахраїв та ворогів України. Не приятелюй із ними. Контролюй їх діяльність. Викривай їхні злочинні задуми та дії.
7. Шануй своїх предків та люби родичів своїх. Ніколи не залишай у біді своїх друзів. Не одружуйся з чужинками, бо твої діти будуть тобі ворогами.
8. Будь сильний тілом і духом. Займайся бойовими видами спорту. Будь готовим дати відсіч ворогові у будь-яку секунду. Вір у себе. Обороняй свою та державну власність.
9. Не поклоняйся чужоземним традиціям та релігіям і опирайся їх поширенню в Україні. Українці культурніші, толерантніші, чесніші та працьовитіші від чужинців. Довіряй їм, приводь їх до влади і допомагай їм.
10. Будь освіченим і в усьому компетентним. Стань професіоналом своєї справи. Вмій передбачати можливі майбутні події.
11. Виробляй у собі та своїх дітях бойовий дух та гартуй войовничий характер. Послабляй його в українофобів. Не дозволяй їм керувати тобою і Українською державою. Взяти владу в свої руки – це справедлива і почесна мета твого життя.
12. Знай, що усе, що є на території України, – це твоє. Етнічний українець, а не чужинець, є господарем України від Богів. Будь-які національні багатства України можуть передаватись лише у короткочасне тимчасове управління, а не у власність чужинцям, але за умови, що тобі та Україні це вигідно.

### ***КОЗАЦЬКІ ЗАПОВІДІ***

1. Любов до батьків, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, товаришуванні, ставленні до Батьківщини, рідного народу.
2. Готовність турбуватися про молодших, зокрема дітей, літніх людей і людей похилого віку.
3. Особливо шанобливе ставлення до матері, дівчини, жінки, бабусі.
4. Непохитна вірність ідеям, принципам народної моралі, національним і загальнолюдським цінностям.
5. Відстоювання свободи і незалежності особистості, народу, держави, єдності та соборності українських земель.
6. Прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних закладів, просвітніх установ, пам'яток історії та культури.
7. Готовність проявляти принциповість і непримиренність до зла, аморальності.
8. Здатність цілеспрямовано й систематично розвивати фізичні та духовні сили, зокрема, непохитну силу волі та непоборну силу духу, можливості свого організму займатися самопізнанням і самовдосконаленням.
9. Уміння скрізь чинити благородно, виявляти добротність, лицарські чесноти, глибоку історичну пам'ять, національну гідність і гордість.
10. Турбота про розвиток національних традицій, звичаїв, обрядів; бережливе ставлення до рідної природи, землі, примноження її багатств.
11. Прагнення зробити якнайбільший особистий внесок у підвищення добробуту рідного народу, його матеріального і духовного рівня.

### ***КОЗАЦЬКІ ЗАПОВІДІ МИЛОСЕРДЯ***

1. Готовність допомагати найслабшим, найбеззахиснішим – дітям, створювати умови для їхньої радості, не допускати їхніх страждань, замінювати їм у разі необхідності батька і матір, брата і сестру.
2. Всебічна допомога сиротам, вдовам, бабусям і дідусям, турботливе ставлення до безпомічних, постійна їх матеріальна і моральна підтримка.
3. Надання допомоги хворим, інвалідам, потерпілим від стихійних сил природи та ін.
4. Здатність до співчуття, жалю до людей, які потрапили в біду.
5. Готовність допомоги будь-якій людині, щиро розділити з нею журбу, страждання, горе, зробити все для того, щоб їй стало легше.



## ***Козаком бути – це почесно, але стати ним – надзвичайно складно***

Існує досить поширена думка, що в запорозькі козаки приймали всіх, хто приходив на Січ і вмів перехреститися та сказати, що вірує в Бога. Проте це не так. Щоб стати справжнім козаком, слід було пройти дуже нелегку школу навчання й скласти суворі іспити, які витримували не всі, тож не всі й ставали козаками.

Новачок, незалежно від віку, приймався спочатку в «молодики». Молодик сім років учився фехтувати, влучно стріляти, «реп'яхом» на коні сидіти, виконувати гопак, який колись був не танцем, а різновидом бойового мистецтва, що полягав у вмінні вести бій найперше ногами з багатьма суперниками. Крім того, козак розвивав у собі силу й спритність. Керували навчанням досвідчені воїни й полководці, при яких юнаки служили джурами.

Козак мав не тільки бути неперевершеним воїном, а й так само добре знати грамоту, основи астрономії, медицини. Більш талановиті навчалися ще й основам дипломатії, вивчали іноземні мови, оскільки у невтомній боротьбі доводилося бувати у різних країнах.

Кепський той козак, який не вмів грати бодай би на одному народному інструменті, чи не вмів би співати й танцювати.

Лише після успішного навчання майбутній козак допускався до іспиту на звання запорожця. Такий іспит мав напівжартівливий характер. Спочатку юнак мав з'їсти миску дуже наперченого борщу і випити кварту горілки, опісля чого пройти по колоді, перекинутій між скелями на березі Дніпра, і не впасти у воду. Наступне випробування – подолати всі пороги, пливучи човном по Дніпру проти течії. На завершення молодик, осідлавши необ'їждженого коня задом наперед, без сідла й вуздечки мав проскакати по степу й благополучно повернутися.

Перевіряли новачка й на такі якості, як кмітливість, товарицькість, уміння не розгублюватись у складних ситуаціях.

## ***Родина та виховання козака***

Мати і батько залишалися «іконами», без дозволу яких діти не сміли навіть приступити до роботи. Неповага до батьків була ледве чи ні гріхом смертним, а про весілля без батьківської згоди молоді люди навіть подумати не могли.

По поведінці жінки (була то чи мати, чи сестра або дружина) оцінювався сам козак. Чоловік не втручався у справи жінки, а жінка – у справи чоловіка.

Обов'язки були строго розмежовані, і займатися чоловікові жіночою справою було ганьбою.

Жінка незалежно від свого статусу в сім'ї була найпершою людиною для захисту, тому, що вона – майбутнє козацького роду. Хоч у жінок того часу було не так багато прав порівняно з сучасницями, але вони користувалися великою пошаною.

Цікаво, що козачка до чоловіка зверталася по імені та по батькові, а до незнайомого козака – тільки «чоловік». До своїй дружини козаки зверталися по імені.

Козаки нерідко залишалися холостяками. Холостяцькому життю «сприяли» постійні війни – люди просто не встигали створити сім'ю. Ті ж, хто віддавав перевагу розпусті, а не сімейному життю, якщо були спіймані «на гарячому», каралися смертю.

Були й ті козаки, які брали обітницю безшлюбності, цілком віддаючи себе військовій службі. Такі люди виховували чужих дітей – майбутніх козаків – «всім світом».

Народження хлопчика для козака – справжня радість... І справжнє горе для матері. Про це яскраво описує Микола Гоголь в повісті «Тарас Бульба». Хлопчик – значить воїн за замовчуванням. І подарунки йому були відповідні: рушниці, ножі, порох, лук і стріли. Часто у цих малюків першими словами були не «мама» чи «тато», а «пу» і «но» – команда стріляти і наказ коню рухатися вперед.

Строгість козаків на людях легко пояснюється їх способом життя. Козаки не були надлюдьми, і в боях теж зазнавали втрат, нерідко значних. Їхні дружини могли голосити чоловікам, мовляв, «ніколи під руку мене не візьмеш, не притулишся до мене, дитини не приголубити – як дикун!». У душі козаки відчували сором за те, що вижили в битві, де померли їхні товариші. Їм не хотілося своїм щастям зайвий раз нагадувати про горе козачкам, які втратили своїх чоловіків. Щоб невтішна вдова не пояснювала маленькій дитині важку правду про те, що батько більше не повернеться, козаки ніколи не брали своїх дітей на руки.

### *Ставлення до старших*

Не важливо, хто перед козаком – старий жебрак або старий отаман, повага до прожитого життя залишалась однаково високою. Розуміючи, що вік бере своє, і людина вже об'єктивно не здатна виконати ту чи іншу роботу, молодші козаки завжди і в усьому допомагали старшим односельцям. При них вони ставали більш стриманими, дбайливішими. Якщо старий заходив у

будинок або на збори, козаки вставали, а зустрічаючи старого на вулиці – кланялися.

Крім того, при старших не дозволяли сидіти, курити люльку і говорити без дозволу. Лихословити і перечити старшому – нечуваний злочин тих років! Неввічливо було обганяти старшого за віком – обов'язково треба спитати дозволу, аби пройти повз нього. В хату вперед пропускали старших.

Варто також відзначити, що літні люди мали великий авторитет: одного їх слова було достатньо, щоб вирішити будь-який конфлікт «молодих», будь то бійка чи суперечка.

### *Козаки та гості*

Козаки вірили: гість посланий Богом. Особливо бажаними і шанованими гостями були люди, що прийшли здалеку, просто незнайомі люди і ті подорожні, що потребують даху над головою. Вважалося ганьбою відмовити людині в притулку. Гостя завжди садили на чолі столу і пропонували краще місце для відпочинку. Цікаво, що мінімум три дні козаки не цікавилися у гостя ані ім'ям, ані місцем, звідки він прибув – це вважалося непристойним. Гості були настільки культовими особистостями, що їм місцем поступалися навіть старі. Подорожуючи козацькими землями, козак міг не брати їжі ані для себе, ані для коня – він скрізь був бажаним гостем, адже у нього скрізь є родичі, свати, куми, товариші по службі. На худий кінець завжди є просто незнайомі люди, що почитають гостя, як і самі козаки.

У місті Богуслав (Херсонська область) в державному архіві зберігається такий запис: «Я служив два роки в Богуславі, а звідти недалеко козачі рибні заводи. Бувало, прийдеш на завод, а тебе навіть не запитають, що ти за людина, а негайно: дайте-но поїсти козакові і чаркою горілки пригостить, може бути, він прийшов здалеку і втопився, а як поїси, ще й запропонують відпочити, а потім тільки запитають: «Хто такий? Чи не шукаєш роботу?»

– Ну, скажімо, шукаю.

– Так у нас є робота, приставай до нас!»

### *Відносини між козаками*

Підходячи до групи людей, козаки кланялися зі словами «Здоровенькі були, козаки!», «Здорово, козаки!», на що слідувала відповідь: «Слава Богу!». При зустрічі після довгої розлуки, при прощанні, а також на головні свята козаки обіймалися й прикладалися щоками.

Заходячи в будинок, козаки обов'язково хрестилися, дивлячись на образи святих, а чоловіки обов'язково при цьому знімали шапку. При виході з хати або куреня вони робили те ж саме.

Просили вибачення і дякували козаки практично завжди з Божим ім'ям на вустах: «Прости Христа ради», «Бережи тебе Господь», «Спаси, Боже». Без молитви козаки не починали і не закінчували ані трапези, ані польової роботи. Цікаво, що козаки відчували потребу в допомозі ближнім: вони обов'язково спочатку запропонують їжу та випивку тому, хто сидить поруч, а потім тільки самі скуштують харчі; обов'язково допоможуть підняти те, що впало, допоможуть щось донести до потрібного місця. Козаки ніколи не відмовляли в милостині, бо гріх.

Разом з тим, козаки вважали, що борг – гірше неволі, тому всі борги намагалися повернути якомога швидше. Навіть безкорисність – борг, за який треба відплатити тим самим.

### *Побут козаків*

Любителі випити, козаки на застіллях намагалися не напиватися до чортиків. Випивати не змушували – це справа добровільна, але хоча б пригубити чарку під час тосту козак зобов'язаний. Примітно, що «горілку» козаки розносили виключно на підносах, і якщо до випивки тягнувся той, хто вже добряче «набрався», його просто обносили. Одна з застільних пісень нагадувала: «Пий, та розум не пропивай». Ставлення козаків до п'яниць було вкрай негативним. Померлого випиваку гребували ховати з усіма – для них був окремий цвинтар, поруч з самогубцями. П'яницям рідко ставили хрести, але завжди забивали осиковий кіл у могилу.

Цікаво, що в побуті були як окремі гуляння (чоловіків з чоловіками і жінок з жінками), так і загальні, і під час загальних застіль чоловіки сідали з одного боку столу, а жінки – з іншого. Козаки знали: хмільна голова може допустити зайве щодо чужої дружини. Швидкі на розправу козаки цілком могли закінчити таке застілля і бійкою, і пустити в хід зброю.

Козаки любили прикрашати свої бойові заслуги під час застіль, але вони не брехали в побуті, і особливо – в справах. Страшна ганьба для козака бути спійманим на брехні.

При всій строгості, козаки дуже любили подарунки та гостинці. Звідки б козак не їхав, він обов'язково щось везе з собою, навіть йдучи в гості.

Козаки не крали ані у своїх, ані у гостей, а пригостити своїм вином перехожого було для них священним обов'язком.

Козаки не просто ненавиділи, але відверто не терпіли боягузів, до якого б роду вони не відносилися. Боягуз-ворог міг не розраховувати на легку смерть.

Козаки були людьми справи, і часто говорили: «Від зайвих слів слабшають руки». Історія практично не знає прикладів козаків-зрадників. Потрапивши у полон, вони, не виказавши таємниць, вмирили смертю мучеників. Козаки вірили, що порушивши обіцянку, вони неодмінно поплатяться своєю душею і після смерті.

Ставлення до коня у всіх без винятку козаків було особливим. Кінь – кращий друг і вірний супутник козака. Перед від'їздом на війну, жінка кланялась в ноги тварині, «щоб повернув козака додому», і тільки потім – батьків чоловіка, щоб не переставали читати молитви за його здоров'я. Коли козак повертався, дружина також кланялась спочатку коневі – дякувала. Коли ховали козака, якщо його кінь залишався живий, він йшов першим перед похоронною процесією (навіть попереду рідні покійного) позаду труни. Коня покривали чорним або червоним чепраком (підстилка під сідло), а збоку до сідла підвішували зброю козака.

### *Злочин та покарання на Січі*

Палітра злочинів і покарань на Запорізькій Січі була надзвичайно різноманітна.

Найтяжчим вважалось вбивство козаком козака, за здійснення такого злочину обвинуваченого закопували в землю разом із своєю жертвою. За стародавнім козацьким повір'ям вважалось, що під землею жертва вічно буде душити свого кривдника, адже вбивцю зв'язували і клали під труну.

Нанесення тілесних пошкоджень у п'яному вигляді із застосуванням зброї інколи каралося переламуванням однієї ноги. За більшу провину переламували руку і ногу, що фактично означало відлучення від козацького ремесла.

За дезертирство, програв бою, ухилення від зайняття посади або пияцтво під час походу на злочинця очікувала смертна кара. П'яного під час морського походу викидали за борт, а під час сухопутного маршу – прив'язували до коня і ганяли по степу, доки винуватий не помирав.

Для профілактики пияцтва на Запоріжжі існував так званий Гадючий острів, куди січовики відправляли невинуватих пияків, де й кидали їх напризволяще.

За крадіжку чи розбій обвинуваченого теж очікувала смертна кара. Неповорнення боргу тягнуло за собою приковування до лафета гармати.

Винний звільнявся лише в тому разі, коли повертав борг, або хтось із родичів чи друзів поручався за нього. Мали місце повішення козака догори ногами та ребром за гак. У такому положенні небіжчик продовжував перебувати до того часу, поки кістки не опадали на землю.

За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише у тому разі, якщо котрась із дівчат бажала вийти за приреченого заміж. Однак такі факти були поодинокі і мали місце лише в середовищі паланкових козаків.

Найбільш поширеним покаранням серед козаків було приковування злодіїв до ганебного стовпа і забивання буковими киями осіб, що здійснили конокрадство, пограбування купців, порушували військову дисципліну. Траплялося таке, що деякі засуджені не лише залишалися живими, але й отримували від товаришів гроші за мужність.

За вчинення дрібних правопорушень передбачалося обмеження певних прав, зокрема накладалася заборона на зайняття виборних козацьких посад.

Покарання на Запорізькій Січі мало на меті підтримання військової дисципліни в козацькому середовищі та служило своєрідною профілактикою для тих, хто бажав оволодіти козацьким ремеслом. У такий спосіб товариство намагалося відгородитися від тих бажаючих покозачитися, хто мав кримінальне минуле або, за висловом Миколи Гоголя, «у кого вже моталася біля шиї мотузка».

### *Козацькі розваги*

Що є гра для того, хто постійно мусить перебувати у стані готовності до війни? Козацькі забави вигадувались задля гарту найрізноманітніших якостей козака, це й ігри на фізичну силу, на швидкість реакції, на нестандартне мислення.

Частою розвагою для козаків ставало змагання «лава-на-лаву»: збиралися дві групи козаків, шикувалися один проти одного. Козаки трималися зціпленими у лікті руками по типу ланок ланцюга. По команді старого козака-судді дві команди атакували одна одну. Ціль – відтіснити «лаву» суперника, повалити або розірвати її.

Подібною козацькою розвагою ще можна назвати перетягування канату двома групами козаків. Нерідко, задля веселощів канат перетягували над багнюкою, калюжею чи струмком, куди потрапляли переможені під загальний регіт товариства.

Ще один досить поширений вид козацьких розваг – стрибання у мішку. Дострибати першим до визначеної точки і не впасти – ось що мав зробити

козак. Так тренувалась сила, витривалість, координація рухів та весь комплекс м'язів, що відповідав за їзду верхи.

Кулачні бої були досить розповсюдженим дозвіллям в усьому світі, особливо – у військовому середовищі. Козацтво не було винятком. Вищі шанси на перемогу мав не сильніший, а більш досвідчений козак, що не раз тикав дулі смерті і знав можливості свого тіла. Такими поединками здобувалось краще володіння собою і часткова психологічна готовність до вже справжнього двобою.

Козацькі забави не виключали співи й танці. Метою було не тільки себе показати, а й тренувати голос, правильне глибоке дихання, серцево-судинну систему і опорно-руховий апарат. Викрутаси верхи на коні тренували вправність і невимушеність їзди.

Гуртова риболовля і полювання часто виступали не тільки матеріальним промислом, а й цікавою забавою. У випадку риболовлі змагались у часі непорушності й тиші з вудкою. Полювали рушницею і луком на звіра чи птаха. Так тренувалась нервова витривалість, вміння безшумно ходити по лісу.

Козаки розважались розколюванням поліняк за допомогою шабель, ними ж брились і фігурно нарізали овочі на куліш.

На останок варто згадати і своєрідні інтелектуальні козацькі забави. Сидячи по вечері біля вогнища, або перебуваючи у рейді чи на сторожі, козаки полюбляли вигадувати байки. Хто придумає найбільш смішливу і дотепну історію, той стає душею компанії та загальним улюбленцем.

### *Питання для самоконтролю:*

1. Чим було обумовлене становлення військового мистецтва козаків?
2. Що вплинуло на народний характер козацького війська?
3. Чому козацька піхота була у Запорізькому війську основним родом війська?
4. Які елементи козацького мистецтва були втілені Б.Хмельницьким в перших битвах Визвольної війни?
5. Які козацькі традиції використовували при побудові української армії?
6. Назвіть найпопулярніші козацькі страви.
7. Які продукти рослинного походження у великій кількості вживали козаки?
8. Чому під час військових походів змінювався режим харчування та набір продуктів?
9. За які харчові порушення каралися козаки на смерть?
10. Що таке «мамалига»? Чи є така страва у сучасному раціоні харчування?
11. Який статус здобула козацька медицина?
12. Яким чином і для чого козаки заряджалися енергією трав?
13. Що Вам відомо про «цілющу» козацьку люльку?
14. Якою була технологія «виробництва» ковальської води?
15. Для чого пластуни носили з собою трав'яний порошок та попіл?
16. У який спосіб козаки попереджали сипняк?
17. Що слугувало святим обов'язком козаків в релігійній сфері?
18. Які культи були поширені в козацькому середовищі?
19. Що символізувало культ Покрови для козаків?
20. Назвіть популярну ікону серед козацтва, яка вважалася чудотворною.
21. Чим обумовлений своєрідний «культ зборі»?
22. Як ставилися православні козаки до інших вір та церков?
23. Перелічіть вимоги до січового та парафіяльного духовенства.
24. Що Ви знаєте про благодійність козаків-парафіян по відношенню до своїх православних церков, а також шанованих святинь поза межами Січі?
25. Які події поклали край історичній можливості збереження в усій повноті особливостей православної церкви в Україні?



## ТЕМАТИКА ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Історико-культурний комплекс «Запорізька Січ» на о. Хортиця.
2. Свято Покрови Пресвятої Богородиці. День українського козацтва.
3. Чудотворні ікони Божої матері.
4. Увіковічення пам'яті про козацтво.
5. Історичні пам'ятники козацтва на Харківщині.
6. Роль музичних колективів в часи козацького гетьманства.
7. Народна козацька медицина.
8. Словник козацтва.
9. Політичні традиції запорізького козацтва.
10. Традиції виховання: виховні ідеали, козацька педагогіка.
11. Козацькі легенди, казки, байки.
12. Козаки-характерники – хранителі древніх знань.
13. Цікаві факти про запорізьких козаків.
14. Історії героїв АТО.
15. Берестечко. Музей «Козацькі могили».
16. Про дружбу козаків і татар.
17. Козаки на Балтиці.
18. Кобзарство як соціокультурне явище.

## ЛЕКЦІЯ №3

### СЛОБОЖАНЩИНА – КОЛИСКА УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

#### *Вхідні тести за темою №3*

- Слобожанщина – один з регіонів України. Скільки їх взагалі?  
*а) п'ять; б) сім; в) дев'ять; г) дванадцять*
- Слобідські землі завжди приваблювали людей. Але монголо-татарська навала, знищив населення, перетворила території майбутньої Слобожанщини на Дике поле. На скільки століть воно залишилося нічийним та незаселеним?  
*а) півстоліття; б) одне ст.; в) два ст.; г) п'ять ст.*
- Від якого слова походить термін «Слобожанщина»? Його значення?
- Яке місто вважається центром Слобідської України?  
*а) Харків; б) Луганськ; в) Донецьк; г) Суми*
- На гербі Харкова зображені ріг достатку, сповнений плодами та квітами та золотий жезл. Яку назву він має?  
*а) тризуб; б) кадуцей; в) посох; г) скіпетр*
- Одна з легенд про заснування Харкова пов'язана з ім'ям одного осадчого, який сам підбирав місце для майбутніх переселенців, а потім їх туди приводив. Хто з відомих істориків вказував на те, що ім'я цього осадчого Іван Каркач?  
*а) Д. Яворницький; б) Д. Багалій; в) М. Грушевський*
- Існує легенда про прадіда Г. Квітки-Основ'яненка, який заснував біля Чугуєва перше поселення. Як воно називалося?  
*а) Андріївська слобода; б) Григоровка; в) Основа*
- Від якої мови ведеться походження слова «Харків»?  
*а) грецької; б) латинської; в) тюркської*
- Яким було справжнє ім'я козака Харка?
- Яка сфера у духовній культурі слобожан посідала значне місце?  
*а) релігійна; б) побутова; в) господарська; г) любовна*
- Назвіть імена-синоніми Богородиці, що зустрічаються в релігійних текстах.
- Скільки постів дотримувалися слобожани?  
*а) три; б) чотири; в) шість*
- Назвіть три Спаси під час Спасівського поста. Як ще його називають і чому?
- Який піст завершується напередодні Різдва?  
*а) Петрівський; б) Спасівський;  
в) Пилипівський; г) Великий*

15. З якою зіркою дорослі хлопці та дівчата ходили колядувати під час Різдва?

- а) Іорданською; б) Північною;*  
*в) Ієрусалимською; г) Віфлеємською*

16. Назвати свято, яке співпадає за часом із сучасним Старим Новим роком.

- а) свято Миколи Чудотворця;*  
*б) свято Маланки (або Василів вечір);*  
*в) свято Петра та Павла*

17. Масляна триває цілий тиждень. В який день теща запрошує свого зятя на млинці?

- а) понеділок; б) середу; в) четвер; г) п'ятницю*

18. Обов'язковою прикрасою святкового стола на Масляну були:

- а) пироги; б) вареники; в) пряники; г) млинці*

19. Для чого підпалювали солом'яне чучело в останній день Масляної? Які дійства є язичницькими, а які – християнськими?

20. Скільки днів триває Великий піст?

- а) 37; б) 40; в) 49*

21. Напередодні Великодня святять пасхальний хліб, який називають:

- а) паска; б) куліч; в) коровай*

22. Про яке свято в народі казали: «Птахи гнізда не роблять, а дівчина коси не заплітає»?

- а) Великдень; б) Вербна неділя;*  
*в) Трійця; г) Благовіщення*

23. Хто з архангелів, за євангелійськими переказами, приніс Діві Марії благу звістку про майбутнє народження у неї немовля Ісуса Христа?

- а) Лука; б) Гавриїл; в) Матвій; г) Михайл*

24. На який день після Великодня українці відзначали свято Трійці?

- а) 30; б) 40; в) 50*

25. Свято Івана Купала пов'язано з вогнищем, водою та травами. Назвати головний символ рослинного світу цього свята.

- а) едельвейс; б) лілія;*  
*в) калина; г) папоротник*

26. Яку назву мали весняні поминки після Пасхальної неділі?

- а) Семик; б) Купайло; в) Радуніця*

27. Літнє свято, яке було орієнтиром у зміні погоди, поворотом до дощових днів, орієнтиром для проведення сільськогосподарських робіт, називалося...

- а) Свято Петра і Павла;*  
*б) Івана Купайла;*  
*в) Пророка Іллі*

## ТЕМА 3

*Слобожанщина* – це така ж частина України, як і решта історико-культурних її регіонів, а саме: Наддніпрянщина, Поділля, Полісся, Волинь, Прикарпаття, Закарпаття, Буковина та Південь.

До історичних областей Слобідської України входили території сучасних тепер *Харківської, Луганської, Донецької, Сумської* областей України та *Белгородської, Курської, Воронежської* областей Російської Федерації.

Слобідські землі заселялися різними народами з давніх давен. Високого рівня матеріальна і духовна культура досягає в часи, коли слобідські землі були частиною Київської Русі. Але на заваді цього розвитку стають численні набіги монголо-татар: спустошені землі, знищено населення. І перший етап засвоєння слобідських земель завершуються саме в ті часи, коли вони на довгий час перетворюються на Дике поле.

### План

1. Заснування Харкова: легенди, гіпотези, факти.
2. Мовно-культурні традиції слобожан.
3. Просвітницькі традиції на слобідських землях (XVIII - поч. XX ст).
4. Народні звичаї громадського і родинного життя на Слобожанщині.

## КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

**Заснування Харкова:**  
**легенди, гіпотези, факти**  
Слобожанщина, слобода,  
Дике поле, осадчі, Харкобе,  
харківське городище,  
**Просвітницькі традиції на**  
**слобідських землях (XVIII –**  
**поч. XX ст.)** Харківський  
колегіум, Харківський  
університет, недільна  
жіноча школа, школи  
ліквідації неписьменності,  
Харківське товариство  
грамотності, дитячі  
будинки, трудові колонії

**Народні звичаї громадського**  
**і родинного життя на**  
**Слобожанщині**  
«вулиці», «досвітки»,  
пости, культ Богородиці,  
Різдво, свято Маланки,  
Хрещення, Стрітєння,  
Масляний тиждень, обряди  
«проводи зими» та «зустрічі  
весни», Вхід господній в  
Єрусалим, Благовіщення,  
Великдень, Русальний  
тиждень, свято Івана  
Купала, хрестини, весілля,  
похоронні обряди



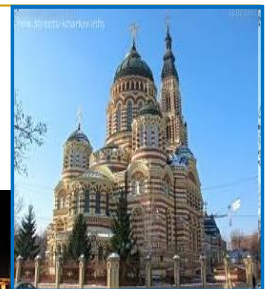
*«Седой курган,  
немой ровесник  
мифа,  
Ветрами вспахан  
и омыт дождями.  
Он был насыпан на  
могиле скифа,  
И сохранен  
умершими богами»*

Другий етап заселення і засвоєння слобідських земель розпочинається XV по XVIII ст.

Назва «Слобожанщина» походить від слова «слобода» – поселення вільних переселенців, які захищали кордони Московської держави. Вірогідно, що само слово «слобода» трансформувалося від слова «свобода»



Центром Слобожанщини по праву вважається Харків, який знаходиться в 500 км на схід від столиці України. Це – друге за величиною місто країни, її колишня столиця, один з найбільших мегаполісів Європи.



Герб міста уявляє собою чотириохкутник, загострений донизу. На зеленому полі зображені ріг достатку, сповнений плодами та квітами та кадуцей – золотий жезл із срібними крилами, обвитий зміями срібного кольору. В розі знаходяться червоні яблука, жовті груші, жовті сливи, помаранчеві абрикоси та синій виноград. Зелений колір символізує надію, радість,

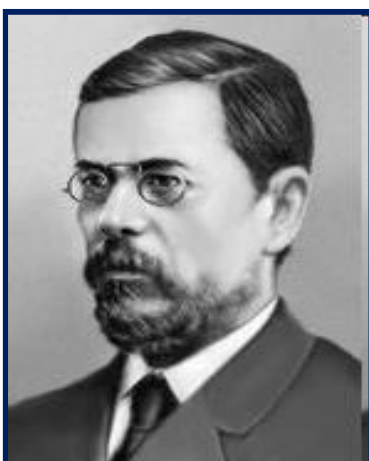


благополуччя. Ріг достатку – природні багатства. Кадуцей – незмінний атрибут бога Меркурія, який в античності вважався покровителем торгівців, мандрівників. Змії символізують мудрість.

### ***Заснування Харкова: легенди, гіпотези, факти***

Існує декілька версій щодо заснування міста та його назви. Одна з них пов'язана саме з періодом засвоєння Дикого поля, із створенням на ньому слобод – поселень вільних людей.

#### ***Історичні версії заснування Харкова***

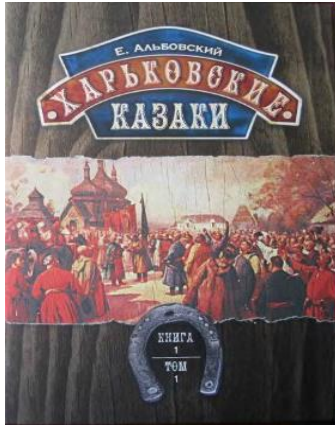


*Дмитро Іванович Багалій*



Місця для майбутніх поселень підбирали *осадчі*, які потім вели туди *переселенців*. За думкою відомого харківського історика, академіка *Д. І. Багалія*, ім'я першого осадчого – *Іван Каркач*. Він обрав для майбутніх харків'ян місце поселення, привів групу людей, в якій значилося понад 1,5 тисячі осіб.

## Літературні джерела



*Євген Альбовський*



*Григорій  
Квітка-Основ'яненко*

За іншою версією автор книги «Харківські козаки» Є. Альбовський стверджує, що перший харківський осадчий, отаман харківських козаків – *Іван Кривошлик*. Саме його прізвище стояло першим у списку харківських мешканців 1655 року і саме з його

ім'ям пов'язують заснування міста.

Не менш захоплююча легенда про заснування Харкова подається видатним письменником *Г. Квіткою-Основ'яненко*. Він впевнений, що його прадід *Андрій Квітка*, втікши від своїх батьків зі своєю дружиною та з вірними козаками заснували біля Чугуєва поселення, яке назвали *Основа*. Через деякий час Андрій надібав гарне місце поруч із Белгородською криницею і заснував тут місто. І нарекли його Харковом за назвою річки, яка протікала повз нього.

Зараз

точно встановлено, що своєю назвою нове поселення забов'язане саме річці Харків. З початку XII століття в Московській державі існувала «Книга большому чертежу». Це – своєрідний географічний опис території держави, в якому не було міста Харків, а була річка Харків: «...а Лопин пала в Харькову, а Харькова пала в Уды...». Дослідники стверджують, що слова «Харькова» в слов'янських мовах немає. Його походження ведеться до тюркської мови: «хар» – земля, суша; «кобе» – слід тимчасового потоку. Тобто, «Харкобе» (Харків) – мілководний пересихаючий потік. Але все це – не більш, ніж гіпотези. Крім цього, ми маємо свідчення, за якими легенди приписують заснування та назву

### **Харків – Харкобе:**

“хар” – земля, суша

“кобе” – слід тимчасового потоку



“Книга большому чертежу”

Дослідники стверджують, що слова «Харькова» в слов'янських мовах немає. Його походження ведеться до тюркської мови: «хар» – земля, суша; «кобе» – слід тимчасового потоку. Тобто, «Харкобе» (Харків) – мілководний пересихаючий потік. Але все це – не більш, ніж гіпотези. Крім цього, ми маємо свідчення, за якими легенди приписують заснування та назву

## Легенда про малоруса *Харитона* (Харько)



скульптор Зураб Церетелі

міста козаку *Харку*. На доказ цим легендам є два письмових джерела, що відносяться на кінець XIII століття. В них згадується, що на місці нині існуючого Харкова улаштував собі хутір якийсь заможній малорус (малоросіян). Але ким він був, звідкіля та коли вийшов – про це немає ніякої згадки. Відомо тільки, що його ім'я – *Харитон*, а по-простому – *Харько*, від якого це місце та річка отримали

свою назву.

Таким чином, за останньою версією, на місці сучасного Харкова, спочатку був хутір Харка, потім – слобода і врешті-решт – місто.

### З відписки Харківського воєводи Селіфонтова (1657 р.):

- місто вже існувало, в ньому мешкала найбільша партія переселенців-малоросів, які з'явилися одразу та зайняли дворами Харківське городище.
- У 1656 році надходить указ про призначення воєводою воїна Селіфонтова

Але це все легенди. Документальні свідчення доводять, що у 1656 р. Харків, як місто, вже існувало. Про це свідчить відписка Харківського воєводи *Селіфонтова*, яка знайдена була у 1657 році.

Отже, слід зазначити, що початок існування Харкова відноситься до 1656 року.



## Народні звичаї громадського і родинного життя на Слобожанщині

Народні традиції, обряди та звичаї – це невід’ємна складова духовної культури будь-якого народу.

У духовній культурі слобожан значне місце посідала *релігійна сфера*. Відвідання церкви вважалося обов’язком для кожного селянина.

Важливою складовою частиною життя слобожан було громадське дозвілля – «вулиці», під час яких діти, молодь та дорослі збиралися на свіжому повітрі – співали пісні, танцювали, грали в різні ігри.

Громадське дозвілля – “вулиці”,  
“вечорниці”,  
“досвітки”



Пізньої осені, після *Покрови* (14 жовтня), коли на вулиці було вже холодно, молодь збиралася в чийсь-то хаті на «вечорниці», на Слобожанщині вони називалися «досвітками».

На Слобожанщині відзначалися всі найголовніші свята

Православної церкви. Особливо багато свят присвячено *культу Богородиці*.

### Культ Богородиці

- **Успіня Пресв. Богородиці** – 28 серпня
- **Пам’ять святих Іоакіма та Анни (батьків Марії)** – 9 вересня
- **Різдво Пресв. Богородиці** – 21 вересня
- **Покров Пресв. Богородиці** – 14 жовтня
- **Благовіщення** – 7 квітня та ін.

У західному мистецтві Богородицю називали Мадонною. Під час епохи Відродження західноєвропейський іконопис змінив стиль зображення Мадонни.

Вона стала більш жіночною, поєднуючи в собі земну красу і величаву цнотливість. Найкращими творами на цю тему вважаються «Мадонна Літта» Леонардо да Вінчі та «Сикстинська мадонна» Рафаеля, в яких геніально втілена ідея материнства, реалістичне зображення жінки-матері.

Чудовий мозаїчний образ Богоматері Оранти XI століття можна і сьогодні побачити у соборі Київської Софії. Вона зображена у надвівтарній частині на загальному мозаїчному фоні. Пози, жест рук Оранти були дуже популярними у народному мистецтві аж до XX століттях. На жіночих весільних вінцях завжди було зображення Богородиці з піднятими вгору руками.

Дуже шанованою постаттю в ісламі є Маріам, вона наділена божественним статусом, як і у християнстві.

## Образ Мадонни в італійському живописі



Рафаель.  
Сикстинська Мадонна



Леонардо да Вінчі.  
Мадонна Літта

## ОРАНТА



Модест Сосенко. Покрова.



Володимирська ікона Божої Матері

## Образ Богоматері в ісламі



Слобожани дотримувались *постів*:

## **Пости**

**Пилипівка (Різдвяний)** – з 28 листопада  
(на честь апостола Пилипа) по 6 січня

**Великий піст**

**Петрівка** - через тиждень після Трійці  
по 12 липня

**Спасівка (Успенський):**

(на честь Успіня св. Богородиці)  
**медовий, яблучний, горіховий**

з 14 по 27 серпня

*Зимовий цикл* свят та обрядів розпочинався із *різдвяних свят*.

**Різдво Христове**



**Христос народився!**

**Славимо його!**



Церква надавала цьому святкуванню виняткового значення і відвела йому в своїх служіннях 12 днів. Напередодні *Різдва*, після завершення Пилипівського поста, слобожани відзначали «багатий святий вечір». Коли сходила перша вечірня зірка, вся сім'я, помолившись, сідала вечеряти. У цей вечір діти носили вечерю (кутю, узвар, пироги) своїм хрещеним батькам, а ті давали дітям різні подарунки.

## РІЗДВЯНІ ОБРЯДОВІ ПІСНІ



## СВЯТА ВЕЧЕРЯ



Дорослі хлопці та дівчата ходили колядувати із Віфлеємською зіркою, яка була вісником народження Христа. 13 січня – на *свято Маланки*, вранці діти ходили по хатах «маланкувати», а ввечері більш дорослі хлопці та дівчата

ходили «щедрувати», бажаючи господарям здоров'я та багатого врожаю.

## ВОДОХРЕЩА або ЙОРДАН



Різдвяно-новорічний період завершувався одним з найбільш урочистих свят – *Водохреща Йордану* (19 січня), з яким пов'язують хрещення Ісуса Христа. Після Йордану різдвяні свята закінчувалися.

У лютому слобожани відзначали свято *Стрітєння* (15 лютого), коли зима з

літом зустрічаються. У цей день у церквах ставили свічки і святили воду, яка вважалось такою ж цілющою, як і йорданська. Нею натирали хворі місця у людей, кропили і напували худобу, щоб не хворіла. Стрітенською водою батько кропив сина, який ішов на війну, щоб повернувся додому.

На честь весняного пробудження природи слобожани відзначали свято *Масляної*, яке шанували давні слов'яни.

Ще з давніх часів кожен день Масляної мав певні назви і значення. Святковий тиждень ділився на вузьку Масляну, що включає в себе 3 перші дні, і Широку, якій відвели 4 дні.

У перші три дні наші предки поєднували роботу і святкування, а вже в другій половині віддавалися масовим гулянням.

За кожним днем Масляної були закріплені усталені обряди, які проводилися в певній послідовності.



*Масляний тиждень* був часом веселого дозвілля: обряди «*проводи зими*» і «*зустрічі весни*» супроводжувались веселими іграми, жартами, видовищами. Із соломи робили чучело, наряджали його в жіноче плаття, возили по вулицям, а останній день Масляної його підпалювали. Вогонь з давніх давен мав очищувальну та охороняючу силу. Він повинен був розтопити сніги і наблизити весну. З одного боку – обряд спалювання чучела мав язичницькі корені, з іншого – прохання вибачити напередодні Великого поста символізує християнські ідеї.

## Масляна



Обов'язковими для Масляної були млинці. Вони символізували Сонце, кругообіг в житті та природі. Млинці були обрядовою поминальною їжею для всіх слов'ян.

### *Ритуальна їжа - млинці*



Перші млинці залишали за віконцем, щоб їх подзюбали птахи. Зазвичай млинці випікалися з гречаного та пшеничного борошна, до них додавали сметану, яйця, ікру та інше.

Але в українській традиції відома назва цього тижня – Сиропусний. Тому, головною їжею на Масляну є вареник із сиром, тому що

він – не просто їжа, а символ місяця.



Крім вареників, наші прабабусі в так званий «бабський тиждень» готували сирники, сирні баби, смажили налисники з сиром, варили локшину і галушки на молоці. Також робили багато ряжанки, колотухи, розтирачки, молочної каші з гречкою, молочний кисіль і багато інших молочних страв.

Теми святкового селянського та міщансько-купецького побуту приваблювали радянського живописця, графіка театрального художника

## Б. Кустодієв. Серія “ Масляна ”



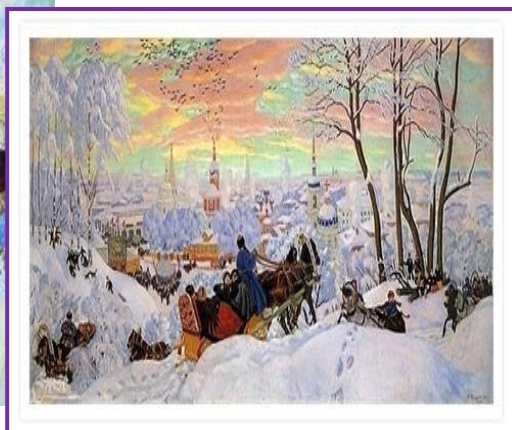
Бориса Кустодієва. Його картина «Масляна» зображує веселе катання на трійках. Свято відбувається у всій красі та удалі.

На фоні широкого гуляння на Масляну написаний портрет оперного співака Ф. І. Шаляпіна. Картина свята доповнює образ співака як дійсно руської людини.

## Б.М.Кустодієв



Портрет Ф.І.Шаляпіна



Масляна

Після Масляної наступав сорокаденний *Великий Піст*. Припинялись всі розважальні дійства – ігри, танці, пісні тощо. Піст встановлюється для очищення молитвами людської душі, спрямований на відродження її перед великим святом Воскресіння Христового. Для чого піст є необхідним явищем для кожної віруючої православної людини? Для того, щоб очиститися від гріхів, якими забруднена душа будь-якої людини. Але піст це не стільки і тільки утримання від скоромної їжі, але це й утримання від всіх земних радощів перед Великим Святом.

7 квітня – одне із величних свят православної церкви *Благовіщення*.

## *Благовіщення*



У цей день селяни не працювали, вважалось, що «птахи гнізда не роблять, а дівчина коси не заплітає». В основі цього свята лежить євангельське сказання про те, що архангел Гавриїл приніс Діві Марії благу звістку про майбутнє народження нею божественного

немовля Ісуса Христа. Саме з цього дня розпочинається, як свідчить християнська релігія, таємниче спілкування Бога та людини.

Під час Великого посту відзначали весняне свято – *Вхід в Єрусалим*. У

## **ВЕРБНА НЕДІЛЯ**

### *ВХІД ГОСПОДНІЙ В ЄРУСАЛИМ*



народі його називали *вербною* або *квітною* *неділею*, під час якої освячували у церкві гілочки з верби або лози. Свяченій вербі надавали здатність відганяти усіляку нечесть від людини, тварини тощо.

Найголовніше свято християнської церкви

на честь воскресіння Ісуса Христа. *Великдень* не мав постійного числа, тому слобожани чекали першої неділі, що наступала після весняного рівнодення і повного місяця.

Склалися спеціальні таблиці – пасхалії.

## *Великдень*





Здавна наші пращури вірили, що нічого не уходить назавжди, все повертається: пори року, сонце, птахи, вода і сама людина. Будь для чого наступає час повернення, відродження. Воскресіння – відродження до життя, духовне оновлення. І ця віра надається нам в світлий день Пасхи. Люди при зустрічі кажуть: «Христос воскрес!».

Напередодні Великодня в церкві святять пасхальний хліб – куліч. Паска – це обрядова їжа, яка замішується на сирі, цукрі, яйцях, родзинках та маслі. Куліч – круглий, а паска – чотирихгранної форми, на її стінках узорі та літери, що символізують свято Воскресіння.



Перший понеділок після Великодня – *поминальний понеділок*. У цей день на кладовище несли паску, яйця, інші страви і обідали прямо на могилах; обов'язково годували старців і роздавали милостиню за упокой душі.

Другий тиждень після Великодня називається «поминальним». В старих писаних пам'ятках для нього є

ще й друга назва: Радуніца, або Радунець, а ще – Радовніца.

На 50-й день після Великодня українці відзначали свято *Трійці (зелені святки)*. В ці дні прикрашали хату і подвір'я клеченням (гілками нефруктових

## Трійця – зелені свята – П'ятидесятниця



А.Рубльов  
Ікона Трійця

дерев). Зелені святки в народі ще називали *Русальний тиждень*. Слобожани вірили в існування русалок, прагнули їх вшанувати та задобрити. Найпоширенішою була думка про те, на Русальному тижні ходять неприкаяні душі самогубців і дівчат-утоплениць, що перетворилися в русалок. З віруванням в цих істот пов'язано посвячення водою, яке відбувалось у день *П'ятидесятниці*.

Першим літнім і найпоетичнішим святом вважається свято *Івана Купала*.

## Свято Івана Купала



Центральне місце у святі займало ритуальне дерево – *Купайло*, навколо якого відбувались всі обрядові дійства. В чарівну купальську ніч всі зібрані трави вважалися цілющими. Свято пов'язано з вогнищем, водою та травами. Більшість обрядів відбувалася вночі. Розпалювали вогнище біля річки. Збиралися молодята та стрибали через нього. Обмінювалися ритуальними

вінками, шукали квітку папороті, яка відкривала різні таємниці і скарби. Обов'язковим було масове купання. Вважалося, що в цей день виходять з води вся нечисть і вода наділялася цілющими якостями.

На жаль, на Слобожанщині купальські свята втратили свою багату і розкішну обрядовність на поч. ХХ століття.

Поряд з розглянутими святами, обрядами та звичаями слобожани зберігали давні обряди, пов'язані з головними подіями в житті людини: *народженням, одруженням та смертю*.

Отже, в святково-обрядовій сфері спостерігаються переплетіння давньої язичеської обрядовості з християнськими традиціями.

Однак, у слобожан були і свої особливості в святково-обрядовій сфері. Вони викликані наявністю на слобідських землях значної кількості російського населення.



## *ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ*

**Мико́ла Па́влович Барабашо́в** (18 (30) березня 1894 – 29 квітня 1971) – український астроном, академік АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці.

Закінчив Харківський університет (1919) і був залишений при кафедрі астрономії для підготовки до професорського звання. Займав посаду директора Астрономічної обсерваторії Харківського університету, згодом – професор Харківського університету, ректор.

Батько – професор медицини (окуліст) Харківського університету – в Харкові був відомою людиною. Мати закінчила консерваторію по класу рояля. Микола виріс музично освіченою людиною, сам грав на скрипці.

Батько бував за кордоном, переймаючи досвід найкращих клінік. В одну з поїздок до Парижа він узяв сина. За декілька кілометрів від Парижа знаходилася обсерваторія. Тут і зустрівся Микола з видатним астрономом Фламмаріоном. На завершення бесіди він подарував свою книгу з дарчим написом: «Моєму новому колезі М. Барабашову від співгромадянина неба».

Першу астрономічну статтю написав і опублікував у 15-річному віці.

У 1912 році після закінчення зі срібною медаллю Першої Харківської гімназії, М. Барабашов став студентом фізико-математичного факультету Юр'ївського (зараз Тартуського університету). Виходять його перші наукові праці, присвячені дослідженням Сонця, Місяця та інших небесних тіл.

У нелегкий час громадянської війни Барабашов не тільки готувався до отримання професорського звання на кафедрі астрономії, але і працював вчителем в школі. У 1930 році він був призначений директором обсерваторії, а у 1933 році — завідувачем кафедри астрономії. У 1936 році без захисту дисертації, а за сукупністю праць отримав науковий ступінь доктора фізико-математичних наук. Барабашов працював у галузі астрофізики: проводив дослідження фізичних умов на Місяці та інших планетах. Автор близько 600 наукових праць.

Проводив велику педагогічну і громадську роботу. Один із засновників товариства «Знання» у Харкові. Понад 15 років очолював Комісію з фізики планет Астрономічної ради АН СРСР, член Міжнародної астрономічної спілки.

У квітні 1957 року відкрив Харківський планетарій.

Іменем Барабашова названо малу планету «Барабашов» та кратер на Марсі. Академія Наук України у 1992 році запровадила премію імені М. П. Барабашова.

На честь Барабашова названа станція «Академіка Барабашова» Харківського метрополітену, а по станції названий найбільший в Україні та Східній Європі ринок Барабашова.

**Христина Данилівна Алчевська** народилася 16 квітня 1841 р. в м. Борзна Чернігівської губернії у дворянській родині. Батько – викладач міського училища, мати – дочка героя війни 1812 р. генерала Вуїча.

Освіту здобула самотужки. Юність вона провела в Курську, навчала письму селянських дітей. З дитинства мріяла стати вчителькою.

Христина Данилівна одружилася з відомим підприємцем і меценатом Олексієм Алчевським і переїхала до Харкова. Тут молода жінка стала активним членом товариства «Громада», діячі якого ставили перед собою мету відновити єдність інтелігенції з народом, сприяти народному просвітництву.

Христина Данилівна склала іспит на право викладати і заснувала приватну безплатну недільну школу для жінок. Спочатку школа існувала нелегально, заняття відбувалися вдома у Алчевської. Потім, за проектом А. Н. Бекетова для школи збудували власну споруду у Мироносицькому провулку – нині вул. Раднаркомівська 9.

У цьому навчальному закладі в різний час здобули освіту майже 17 тис. жінок. Викладачі – «недільники» на чолі з Х. Алчевською у своїй практиці використовували передові освітні методики – апробували та популяризували звуковий метод навчання грамоти, метод бесіди, пояснювального та позакласного читання, центром якого була шкільна бібліотека. Поряд з уроками в недільній школі Х. Алчевської великого значення надавали позакласній роботі, особливо ж, проведенню шкільних свят: новорічні ялинки, прогулянки за місто, відвідування театрів, музично-театралізовані вистави.

Алчевська була однією із засновників Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також Першої безплатної народної бібліотеки-читальні.

Педагогічна діяльність Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти. Її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти.

В садибі Алчевських у Харкові з ініціативи Христини Данилівни було встановлено перший у світі пам'ятник Кобзареві. Крім того, Друге Харківське повітове училище, попечителем якого була Алчевська, з її ініціативи стало першим навчальним закладом Росії, якому було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

Христина Данилівна Алчевська виростила та виховала славнозвісних дітей, які залишили помітний слід в історії вітчизняної науки та культури:

Дмитро став кандидатом природничих наук, добре грав на віолончелі й малював, Іван – знаменитий оперний співак, Микола – педагог і громадський діяч, Григорій – композитор, Христя – поетеса і педагог.

Померла Христина Данилівна 15 серпня 1920 р. у Харкові.

**Каразін Василь Назарович** – український вчений, винахідник, громадський діяч. Засновник Харківського університету (1805), ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти. Зробив численні відкриття в галузі органічної і неорганічної хімії, першим запропонував створення мережі метеорологічних станцій по всій державі.

Василь Назарович був нащадком стародавнього шляхетного роду. Батько військовослужбовець, одружився з донькою козацького сотника Харківського полку.

Каразін В. Н. народився 30 січня 1773 в с. Кручик на Слобожанщині (тепер Харківська область). До 10 років Василь навчався в маєтку батька. Згодом родина переїхала до Вільшани, де в будинку вітчима він часто зустрічався з незвичною особою – Григорієм Сковородою, під впливом якого формувався світогляд Каразіна. Велике значення мали і культурні західно-європейські традиції.

Навчався у Горному корпусі – на той час найкращому вищому навчальному закладі Росії, де здобув ґрунтовні знання з математики, фізики, хімії, медицини, оволодів основними європейськими мовами. Переконаний «західник», В. Н. Каразін мріяв назавжди виїхати за кордон, щоб «серед просвіченого суспільства... жити своєю моралью». Але покинути межі Російської імперії без спеціального дозволу імператора було неможливо.

В. Н. Каразін отримав посаду в державній скарбниці. Нова служба потребувала постійної роботи в Московському та Петербурзькому архівах і педагог використовує цю обставину для збирання матеріалів з історії Росії.

З ініціативи Каразіна було засновано Харківський університет (1805) Також Каразін займався народними школами, жіночою освітою, державними архівами, науковими дослідженнями.

У Харкові Василю Назаровичу Каразіну встановлено пам'ятник, до створення якого мав відношення архітектор Бекетов Олексій Миколайович, а бронзову постать В. Н. Каразіна виконав скульптор Андреолетті І. І. Монумент розмістили на виході з університетського саду в середині вулиці Сумської. За часів СРСР у лютому 1934 р. монумент зняли і перенесли на Університетську вулицю. А спорожніле місце зайняв радянський монумент Тарасу Шевченку. Через три роки прийнято рішення взагалі зняти монумент Каразіну та перевезти

на Харківський тракторний завод на переплавку у метал. У 1958 році про скульптуру роботи Андреолетті І. І. згадали і встановили неподалік від сучасної споруди університету. У серпні 2004 року (на 100-річчі роковини пам'ятки) монумент в черговий раз перенесли на майданчик перед головним корпусом університету.

**Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова** народилася у 1840 році в селі Гаврилівка Барвінківського району Харківської області в заможній родині.

Отримавши якісну домашню освіту, молода дівчина їде до Європи. Вивчає німецьку мову та літературу у Дрездені, лінгвістику, історію, зоологію та геологію у Міланській академії наук, слухає лекції у Сорбоні та Празі. Марія Дмитрівна стає однією з найосвіченіших жінок того часу. У Дрездені, у майстерні професора Ергардта вона навчилася малюванню та живопису, у скульптора Кірхгода брала уроки ліплення.

Досконало оволодівши професією художника, Марія Дмитрівна все ж не мала права відкрити школу без диплома.

Восени 1868 року Іванова їде в Петербург, де 15 вересня була удостоєна звання професійного художника, затверджене Радою Петербурзької Академії мистецтв. Це був надзвичайний випадок в історії академії. Вперше жінка була допущена до екзаменів, успішно їх склала і вперше в Росії одержала диплом художника, а разом з ним і право на відкриття спеціальної художньої школи.

Повернувшись з Петербурга до Харкова, Марія Дмитрівна відкриває на початку 1869 р. першу в Росії приватну «Школу малювання та живопису».

М. Д. Раєвська-Іванова за заснування школи, раціональний метод була відрекomenдована до найвищої нагороди.

За 27 років школа випустила 885 учнів. Серед них відомі художники та архітектори: С. Васильківський, А. Данилевський, П. Левченко, К. Первухін, О. Бекетов та ін. Крім того, школа підготувала сотні професійних гравірувальників, ретушерів, іконописців, театральних декораторів, викладачів креслення та малювання у гімназіях.

У 1895-1896 рр. Марія Дмитрівна втратила зір і передала школу у розпорядження міста.

Померла М. Д. Раєвська-Іванова в грудні 1912 року в місті Харкові, похована у своєму рідному селі Гаврилівка.

**Олексій Миколайович Бекетов** – академік архітектури, дійсний член Санкт-Петербурзької Імператорської академії мистецтв, дійсний член Харківського відділення, Імператорського Російського технічного товариства, дійсний член Академії архітектури СРСР, Заслужений діяч мистецтв УРСР.

Народився 3 березня 1862 року в Харкові у родині видатного вченого-хіміка академіка Миколи Миколайовича Бекетова – одного з творців сучасної фізичної хімії. У Харкові закінчив Перше реальне училище, де малюнок і живопис викладав учень К.Брюллова – Д. Безперчий. Крім того, О. Бекетов навчався у приватній художній школі М. Д. Іванової-Раєвської, першої жінки в Росії, якій Академія мистецтв присвоїла звання художника. Вирішальну роль у формуванні поглядів майбутнього архітектора відіграли найбільш близькі люди: батько, Микола Миколайович Бекетов, і дядько, Андрій Миколайович Бекетов – вчений-ботанік, один з основоположників морфології та географії рослин, ректор Петербурзького університету. Архітектурну освіту О. М. Бекетов отримав у Санкт-Петербурзі в Імператорській Академії мистецтв.

За відмінні успіхи в архітектурі, доведені програмним проектом, С.-Петербурзька Імператорська Академія мистецтв присвоїла майстру звання Академіка архітектури й обрала його Дійсним членом Академії мистецтв.

За проектами Бекетова у Харкові було побудовано близько 50 будівель, більшість із яких розташована на центральних площах і вулицях. Виконані в різних стилях.

Навчальні заклади – один із найважливіших напрямків у творчості архітектора: жіноче Єпархіальне училище в Лубнах, Вище гірниче училище в Катеринославі, а також навчальні заклади в Белгороді, Громадська бібліотека (нині ХДНБ ім. В.Г.Короленка) і проект будівлі Харківської жіночої недільної школи Х. Д. Алчевської (нині Виставковий зал Харківського художнього музею).

Ім'я О. М. Бекетова пов'язане з найбільшим ансамблем центру Харкова – Миколаївською площею (нині пл. Конституції). Тут було споруджено будівлі банків: Земельного, Торговельного, Волзько-Камського, Азовсько-Донського.

За проектами О. М. Бекетова було споруджено будівлі Харківського медичного товариства (нині НДІ ім. І. І. Мечникова), будівля судових установ (нині Апеляційний суд Харківської обл.), Церква Різдва Богородиці, притулок для дворянських сиріт (нині корпус НЮА ім. Ярослава Мудрого). І нині перед парадним входом до ХНУ ім. В. Н. Каразіна стоїть пам'ятник його засновникові, створений скульптором І. Андреолетті та архітектором О. М. Бекетовим.

Як архітектор О. М. Бекетов виявив себе і в проектуванні особняків. Серед них особняки родини Алчевських, родини Бекетових (нині Харківський Будинок учених), І. Е. Ігнатіщева (нині Харківський художній музей) у Мироносицькому провулку, родини Д. О. Алчевського, П. В. Маркова, Ф. В. Піснячевського та інші. Особняки, побудовані за проектами О. М. Бекетова для приватних осіб, виявилися настільки добре спроектованими, що сьогодні вони успішно виконують роль важливих установ.

До революції 1917 р. Бекетову довелося працювати у великих центрах півдня Росії й України: Катеринославі, Ростові-на-Дону й Новочеркаську.

Революція кардинально змінила життя Харкова, який 1917 року став столицею України. У зв'язку з цим у місті були заплановані масштабні заходи щодо містобудівної реконструкції, у яких брав участь і О. М. Бекетов. Багато працює на Чорноморському узбережжі. За його проектами в Одесі було збудовано селянський санаторій, в Алушті – будинок відпочинку для працівників, готель «Ріца» у Гаграх.

Свою педагогічну діяльність Олексій Миколайович розпочинає 1 вересня 1889 року в Харківському технологічному інституті. У 1898 році йому присвоєно звання професора. Працював в інших навчальних закладах м. Харкова: художньому училищі, художньому інституті, інженерно-будівельному інституті та інституті комунального будівництва.

У 1939 році О. М. Бекетова затверджено Дійсним членом Академії архітектури СРСР, йому присвоєно вчений ступінь доктора архітектури. У 1941 році Президією Верховної Ради УРСР професорові О. М. Бекетову було присвоєно Почесне звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР.

Помер Олексій Миколайович Бекетов у Харкові 23 листопада 1941 року.

Для Харкова академік архітектури Олексій Миколайович Бекетов – неординарна особистість, яка назавжди залишила яскравий слід в історії міста. Його ім'ям названі вулиця та станція метро, на будівлях зведених за його проектами розташовані меморіальні дошки. На честь О. М. Бекетова названий Харківський національний університет міського господарства.



**Сергій Васильківський** народився у 1854 р., в м. Ізюм на Харківщині. Нащадок козацького роду: дід – чумак, батько – писар. Після переїзду до Харкова, почалося його навчання у гімназії. Сергій прекрасно грав на кобзі, співав, займався малюванням. Його вчителем малювання у Харківській гімназії був учень Карла Брюллова у Петербурзькій АМ, колишній кріпак — Дмитро Безперчий. Крім того, Сергій Васильківський паралельно навчався у художниці Марії Іванової-Раєвської.

Після п'яти років навчання в гімназії на вимогу батька Васильківський вступив до Харківського ветеринарного училища. Але 1873 року він залишив навчання, через неплатоспроможність і влаштувався працювати деякий час канцелярським службовцем при Харківському казначействі.

Нарешті Сергій зважився на розрив відносин із батьком, який не бажав бачити сина-маляра. С. Васильківський навчався у пейзажному класі Петербурзької Академії Мистецтв у Михайла Клодта і Володимира Орловського. Оскільки батько відмовився допомагати, Сергій зазнавав нестатків, жив у «казьонці», на горищі в Академії.

І хоч до Академії мистецтв у Петербурзі приймали представників різних національностей, а випускали тільки російських митців, друзі С. Васильківського лишилися українцями. Кожного літа вони їздили в Україну на пленери. Саме в цей час у Петра Левченка з'явився цикл сірих безлюдних селянських пейзажів і сонячні населені пейзажі, хатини Сергія Васильківського.

У 1886 року С. Васильківський разом із М. Самокишем виїхав за кордон. Він жив у Франції і подорожував Англією, Іспанією, Італією, Південною Африкою та Німеччиною, де познайомився з колекціями художніх музеїв. Художник удосконалив майстерність, багато працював і виставляв свої твори у Паризькому салоні.

Після повернення батько після 12 років мовчанки реабілітував сина.

Васильківський мандрував пішки Харківщиною і Полтавщиною, спускався Дніпром до Запоріжжя. Він захопився двома темами: козацтво та сільські пейзажі. Разом із О. Самокишем ілюстрував альбом «Із української старовини» із текстами Дмитра Яворницького. С. Васильківський створив серію акварельних зображень історичних діячів.

Перед смертю сонячний художник заповів Музею Слобідської України понад 1340 своїх творів та значну суму грошей, які мали піти на створення у Харкові великого національного художнього музею.

Про найбільшого художника України говорять: «Васильківський у живописі – це Шевченко в літературі».

### *Питання для самоконтролю*

1. З якого часу розпочинає своє існування слобідський край?
2. Чи є спільність у словах «слобода» та «свобода»?
3. Які легенди, що пов'язані із заснуванням Харкова та його назвою, Вам відомі?
4. Як перекладається з тюркської мови слово «Харкобе»?
5. Назвіть архітектурну пам'ятку, що збереглася у Харкові з часів оборонної фортеці XVII ст.
6. Коли мовно-культурна проблема на Слобожанщині стала найгострішою?
7. Назвіть культурно-просвітницькі дії, що були спрямовані на впровадження української мови та на її захист.
8. Чому представників харківського письменства, які входили до літературного об'єднання, називали «харківськими романтиками»?
9. Що свідчить про поширення просвітницьких традицій на слобідських землях у XVIII - поч. XX ст. ?
10. Який навчальний заклад знаходився на території Покровського монастиря у XVIII ст. ?
11. Які чотири ступені шкіл входили у XIX ст. до єдиної системи освіти?
12. Хто був першим головою правління Харківського товариства у 1869 р.?
13. Якими навчальними закладами була представлена система професійної освіти на Слобожанщині на поч. XX ст.?
14. Перелічите видатних просвітників, з іменами яких пов'язана історична пам'ять Харкова.
15. Яка сфера посідала провідне місце у духовній культурі слобожан?
16. Розтлумачте сутність термінів: «вулиці», «досвітки», «різдвяні свята».
17. Назвіть православні свята, які мають язичницькі корені.
18. Які православні пости Вам відомі? Який з них є перехідним?
19. З якими головними подіями в житті людини пов'язані давні обряди?
20. Чим викликані особливості святково-обрядової сфери слобожан.

## ТЕМАТИКА ПОВІДОМЛЕНЬ

1. *Харківський гурток романтиків.*
2. *Обряд «заполіскувати дійниці» на Слобожанщині.*
3. *Накладання християнського і традиційного слов'янського календарів.*
4. *Фольклорний ансамбль «Муравський шлях».*
5. *Водохрещя на Харківщині.*
6. *Святкуймо Великдень сьогодні.*
7. *Свята для громади сьогодні.*
8. *Галерея слобожанських митців:*
  - а) *Творчість українського Сократа – Григорія Сковороди;*
  - б) *Перший слобожанський повістяр – Григорій Квітка-Основ'яненко;*
  - в) *Байкарський скарб Петра Гулака-Артемівського;*
  - г) *Драматургічна спадщина Марка Кропивницького;*
  - д) *Ліричні пісні козака Семена Климовського;*
  - ж) *Лесь Курбас – теоретик театру, режисер, фундатор «Березілю»;*
  - з) *Слатін Ілля Ілліч – музикант, засновник Харківського музичного училища;*
9. *Воробйов Володимир Петрович – засновник анатомічного музею;*
10. *Меценати Слобожанщини.*
11. *Харків — осередок української журналістики.*
12. *Відомі харків'яни в пам'яті міста.*

## ЛЕКЦІЯ №4

### СУЧАСНІ КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ

#### Вхідні тести за темою №4

1. Існує певна класифікація традицій. Серед них: моральні, естетичні, екологічні. Вони класифікуються:

*а) за приналежністю;* *б) за місцем виникнення;*

*в) за спрямованістю;* *г) за часом появи*

2. Традиції, які існують теоретично і зміст їх не пов'язаний конкретно з якимось-то періодом розвитку суспільства, відносяться до ...

*а) загальнолюдських;* *б) національних;* *в) родинних*

3. Надайте класифікацію традицій, про які говорять, їми пишаються, їх передають нащадкам.

*а) загальнолюдські;* *б) національні;* *в) родинні*

4. Про які традиції впевнено можна сказати, що вони пов'язані із народною творчістю?

*а) культуро-творчі;* *б) релігійні;*

*в) державотворчі;* *г) політичні*

5. Історія племінних союзів і рабовласницьких держав, які виникали на території України, свідчить про традиції...

*а) культуро-творчі;* *б) релігійні;*

*в) державотворчі;* *г) політичні*

6. Яка перша збірка законів перейшла у спадщину українському народові?

*а) Литовський статут;* *б) «Руська правда»;*

*в) законодавство козацького гетьманства*

7. Існування політичної опозиції, наявність багатопартійності, побудова державного механізму на основі розподілу влади свідчить про наявність традицій...

*а) культуро-творчі;* *б) релігійні;*

*в) державотворчі;* *г) політичні*

8. Народження, одруження, похорони – це складові традицій...

*а) релігійних;* *б) побутових;*

*в) державотворчих;* *г) політичних*

9. Які традиції не можна руйнувати?

*а) новаторські;* *б) відроджувальні;*

*в) розвивальні;* *г) віковічні*

10. Єдність традицій та новаторства – є показником...

- а) порушення;*
- б) універсальності;*
- в) індивідуалізму*

11. Роль іграшок в розвивальних традиціях. Чому лялька-мотанка не має очей?

- а) щоб не розкривати національну приналежність іграшки;*
- б) бо в них може влетіти дух живої істоти;*
- в) немає жодного суттєвого пояснення*

12. Які розвивальні іграшки тренують слух та моторику у дітей?

- а) музичні та сенсорні;*
- б) логічні;*
- в) спортивні*

13. В яку культурно-історичну добу вперше з'являється поняття «прогресивність»?

- а) Відродження;*
- б) Середньовіччя;*
- в) Просвітництво*

14. Традиції, що не витримали вимог часу і не вживаються в будь-яких галузях існування суспільства, відносяться до ...

- а) прогресивні;*
- б) реакційні;*
- в) віджилі;*
- г) шкідливі*

15. Інтернаціональна традиція – поважне ставлення до жінки, людей похилого віку – є традицією ...

- а) корисною;*
- б) нейтральною;*
- в) шкідливою*

16. Традиції деяких народів, наприклад, англійців – заходячи до будинку, знімати шляпу, у східних народів – взуття – є традицією...

- а) корисною;*
- б) нейтральною;*
- в) шкідливою*

17. Про яку традицію йдеться мова у розповіді журналіста В. Овчинникова: «С незнакомцями или незваными посетителями обычно разговаривают только через дверь, не приглашая их внутрь. Это вовсе не означает, что англичане негостеприимны. Однако гостей приглашают только заблаговременно (обычно за две-три недели) и на определенный час. Заявиться к знакомым запросто, без приглашения или известив их перед приходом по телефону, здесь не принято».

- а) корисну;*
- б) нейтральну;*
- в) шкідливу*

18. Назвіть традиції, які призводили до генетичного виродження. До яких традицій вони відносяться?

- а) корисних;*
- б) нейтральних;*
- в) шкідливих*

19. Тютюнопаління, алкоголь, вживання наркотичних препаратів – традиція...

- а) корисна;*
- б) нейтральна;*
- в) шкідлива*

## ТЕМА №4

Кожне покоління входить у життя через освіту, виховання, соціалізацію, самопізнання і самотворення індивідууму як особистості. І саме традиції, як засіб передачі соціального досвіду від старших до прийдешніх поколінь, забезпечують засвоєння найвищих національних, культурних і матеріальних цінностей, норм, правил та ідеалів. Традиції спрямовані на розширення знань про родовід свого народу. Вони об'єднують минуле, теперішнє й майбутнє, утверджують в душах молоді віковічні заповіді старшого покоління, інтегрують певну спільність людей у високорозвинену сучасну націю, а вже потім – у цивілізоване загальнолюдське співтовариство.

В сучасній практиці проблема національно-культурного відродження привертає увагу багатьох дослідників і науковців, діячів культури і освіти.

### ПЛАН

1. Багатство і різноманітність традицій українського народу.
2. Україна давня і нова: народ, релігія, традиції, культура.
3. Традиційність в культурі харчування сучасних українців.
4. Український народний одяг: минуле і сучасність.

## Ключові поняття та терміни

**Україна давня і нова: народ, релігія, традиції, культура:**  
православні календарні та родинні свята, хрещення, обряд «пострижин», обряд «посадження на коня», весілля, «змовини», стрітильники, бояри, дружби, світилки, коровайниці, свашки, староста, маршалок, сватання, «обзорини», «заручини», «дівич-вечір», «хлопчив-вечір», «викуп», «батьківське благословення»

**Традиційність у культурі харчування сучасних українців:**  
страви рослинного (зернові й овочеві) та тваринного походження (м'ясні, молочні й рибні), каші, хліб, борщ, картопля, сало, узвар, квас.  
**Український народний одяг: минуле і сучасність:**  
одяг натільний, нагрудний, поясний та стеговий, пояси, убір голови, взуття, прикраси, класичний, романтичний, спортивний, фольклорний

#### 4.1. Багатство і різновидність традицій українського народу



В змісті народних традицій лежить віковичний досвід народу і природний, необхідний людському організмові ритм, що склався передусім в процесі трудової діяльності. Урочисті відзначення важливих подій у житті роду, громади, сім'ї, окремої людини, що

систематично повторюються, також стали обрядами, звичаями та традиціями.

Національні традиції, хоча і умовно, проте класифікуються:

- **за приналежністю** (загальнолюдські, національні, родинні);
- **за спрямованістю** (ідеологічні, трудові, моральні, фізичні, естетичні, екологічні);
- **за метою і призначенням** (культуро-творчі, релігійні, державотворчі, політичні, побутові);
- **за місцем виникнення** (загальнонаціональні, регіональні, місцеві, шкільні, сімейні, сільські, міські);
- **за часом появи** (віковичні, новаторські, відроджувальні, розвивальні);
- **за значенням** (прогресивні, реакційні, віджилі, шкідливі, корисні).

Отже, традиції – різнобічне об'ємне поняття, одна з форм особистісних, людських і суспільних відносин, яка охоплює всі сфери життєдіяльності людини. Традиції існують в усіх ланках суспільства, вони багатофункціональні за своїм характером.

У різних місцевостях, поселеннях, регіонах, містах і селах, де живуть люди різних національностей, традиції складаються, функціонують і розвиваються специфічно. Це залежить від складу психіки, історії, ментально-етнічної групи населення.

## 4.2. Україна давня і нова: народ, релігія, традиції, культура

Українські традиції дуже різноманітні та багатолікі. Вони розкривають зв'язок часів у контексті розвитку духовної культури українців. Упродовж віків



дохристиянські народні звичаї злилися з християнськими обрядами в єдину гармонійну цілісність. Поряд з календарними святами, які здавна насичені релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, завжди існували родинні традиції та обряди, що збагачували сімейні цінності і були спрямовані на зміцнення роду.

**Народження.** Поява кожного нового члена роду завжди була і є великою й радісною подією для всіх. Раніше матір і дитину при народженні, слабих та безпомічних, охороняла баба-повитуха. Вона була не лише помічницею у родах, але й жрицею, яка вводила нову дитину у члени роду. Сьогодні таких баб-повитух немає, а їх функції виконують переважно пологові будинки, в яких народжуються діти.

Після повернення матері й дитини додому існував гарний звичай: дитині кладуть у головах хліб – знак життя, та ніж – на оборону перед злом. Такий обряд сьогодні мало розповсюджений.





Завжди існував обряд хрещення дитини. Але раніше *хрестини* намагалися влаштувати якнайшвидше, ще навіть того самого дня, бо перед хрестинами мати не мала права кормити дитя. Тепер хрестять одразу після народження тільки у випадках небезпеки життя дитини.

Функції хресних батьків визначає сама Церква. Між хресними та рідними батьками постає певне споріднення. Куми вважаються ніби членами однієї родини. Також і діти їх належно поважають, не забувають відвідати зі святою вечерею під час Різдва Христового.

Гості, які сходяться на хрестини, приносили у хату хліб, сіль та овочі – знаки добробуту. Зараз запрошені на хрестини гості дарують все, що знадобиться дитині в подальшому і, навіть, гроші. Раніше, кума приносила кілька метрів білого полотна – це обрядове «крижмо». Ним покривали дитину під час хресту, а опісля шили із нього білизну дитині. В наші дні хрещена мати дарує дитині рушник для самої дії хрещення: хресна повинна взяти на рушник дитинку після купелі.

Цікавий наш традиційний обряд *«пострижин»*, тобто першого стриження волосся дитині. Це робили або зразу при хрестинах, або аж до п'ятого року життя. Дитину саджали на вивернений вовною вверх кожух – знак добробуту. Хресний батько, вистригав по жмуткові волосся над чолом, над потилицею та над обома вухами. В давнину існував для хлопців також обряд *«посадження на коня»*, бо ж чоловік мав бути лицарем-войовником. Багато з цих обрядів збереглися і мають символічне значення: дитину вводять в життя і в родину, та охороняють перед «злом».

*Весілля*. Українське весілля – одне з найбільш символічних урочистостей української культури з безліччю традицій і звичаїв. Народний обряд *весілля* не мав точно визначеного часу в народному календарі. Правда, *«змовини»* (*«оглядини»*) тобто домовлення про вінчання, сватання та заручини відбувалися восени, після закінчення робіт у полі, а весілля – в часи до Великого Посту (в пости весілля не могло відбуватися).



Ця подія в давнину тривала цілий тиждень і було великою, дуже точно



опрацьованою театральною драмою. Виступало в ній багато осіб з визначеними ролями і вживалося багато предметів, що мали своє окреме значення. Загальний план святкування був по всій Україні майже однаковий. Всюди, наприклад, молодий і молода мали оточення з неодружених хлопців та дівчат, але вони називалися по-

різному: *стрітільники, бояри, дружби, дружки, світилки*. Зараз вони зветься *дружками* або *свідками*.



Крім батьків молодят належали до весілля й інші старші, одружені люди: *коровайниці, сваики, свати, староста, маршалок*. Хтось із них звичайно був «майстром церемонії» цілого весілля. Зараз таку місію виконує *тамада*.

Так само всюди був необхідний *коровай* – *білий весільний хліб*. У різних околицях України він виглядав по-різному: бували на короваях пташки з тіста (знак власного гніздечка), «баранячі роги» та «шишки» (багатство й плідність)

чи «гільце», знак «дерева життя». В наші часи є і коровай із сіллю, й шишки, якими частують гостей весілля, і голуби (*символ кохання*), яких запускають в небо молодята.

Початком весільної церемонії було *сватання*. Воно відбувалось після того, як молодята самі добровільно згодилися одружитися. Сватання завжди виглядало так: свати або старости, йшли з хлопцем до дому батьків дівчини та просили їх про дозвіл на одруження. При цьому, однак, питали й саму дівчину, чи згодна вона. Свати виголошували довгі й поетичні промови, порівнюючи молодого до князя, а себе – до ловців, які шукають прекрасної куниці. На випадок згоди, старости з батьками обмінюються хлібом і молода прикріплює хлопцеві до пояса вишиту хустку, а старостів пов'язує рушниками. Якщо треба відмовляти, то замість прикрих слів, батько частує сватів чаркою горілки.

Цей обряд проводиться і зараз, але більш камерно: немає сватів, старост, а присутніми є тільки близькі родичі від нареченої та нареченого. Після сватання йдуть традиційні *«обзорини»* та складається договір про всі подробиці весілля. Крім сватання відбуваються опісля ще й *«заручини»*: батьки благословляють молодих.



Наші традиційні святкування перед весіллям це *«дівич-вечір»* (*«вінки»*): молода прощається зі своїми подругами, бо відтепер буде їх розділювати велика суспільна різниця. Раніше дівчата плели молодій та молодому вінки й співали відповідні пісні. Зараз *«дівич-вечір»* перетворився на веселу вечірку окремо молодих дівчат та молодих хлопців (*«хлопчів-вечір»*).

Запросини на весілля відбувалися колись особисто: молода в повному наряді ходила з друзками по селі та запрошувала кожного, низько кланяючись. Сьогодні такі обрядові запросини можна влаштувати хіба у найближчому сусідстві. Тепер залишається звичний спосіб запрошення на весілля друкованими повідомленнями.

Ретельно раніше відносилися і до весільного одягу: вони повинні бути в національному стилі. Зараз роблять і так: до вінчання молода та дружки йдуть у модерних сукнях, а на весілля вбирають стильові народні одяги. На самому весіллі традиції минулого та сучасності в основному збігаються: сюди входить «*викуп*», що платить молодий родині молодої, щоб впустили його до її хати;



благословення  
молодят  
іконами  
Христа та



Богородиці (в минулому – молоді стояли навколішки). Ікони – «*батьківське благословення*» займають опісля почесне місце в домі молодят. При виході з дому друзі та подруги обсипують молодят вівсом чи пшеницею – це насіння майбутнього щастя. Традиційний сценарій українського весілля обов'язково передбачав церковний обряд вінчання.

Залежно від місцевої традиції, молодий і молода йшли до церкви окремо, або ж наречений приїздив по наречену.

Окремий і важливий обряд в минулому – це скинення вінка молодій та пов'язання її голови білою хусткою. Пов'язує молоду мати, хустка символізує, що молода стає жінкою.

В сценарій весілля увійшли й інші сучасні обряди: *викрадення молодої, кидання весільного вінка незамужнім дівчатам тощо.*

З тих давніх часів багато чого змінилось, однак численні традиції, повір'я й елементи обрядів наших предків є невід'ємними атрибутами нашого сучасного весілля.

*Похорони.* Важливою драматичною подією була смерть члена роду. Історія свідчить, що наші предки вірили у життя поза могилою та відповідно до цих вірувань влаштовували похорони й поховання. В наші часи повертаються поховальні обряди, які ще в радянські часи засуджувалися (відспівування померлого). Уява про існування потойбічного світу протистояло радянській ідеології. Раніше до домовини клали свячене зілля, гілку свяченої лози, а дітям – обов'язково яблучко. Зараз до домовини кладуть дещо інші речі, але їх наявність свідчить про вірування в те, що побутові речі небіжчику на тім світі знадобляться.

*Тризна, або похоронна гостина* – це дуже давній слов'янський звичай. Колись вірили, що душа не знатиме спокою, якщо не справлять їй тризни. Тепер це звичайна подія: родина покійного віддячується гостям за участь у



похоронах. Обов'язкова страва на тризні – це кутя, якою маємо пом'янути померлого. На кладовищі в пам'ять про померлого пригощали цукерками та печивом убогих. Народний звичай велить поминати покійних зокрема Богослужбами на третій, дев'ятий та сороковий день після смерті: в ці дні душа знаходиться біля нас, в наших оселях і найбільше потребує молитви.

Дуже важливі теж помини в першу роковину смерті. Кожну дальшу річницю смерті відзначається теж Богослужбами. Добре розвинений культ померлих, пам'ять про предків, є ознакою високої культури.

*Щоденний побут.* Не лише свята, але й будні нашого народу були позначені великою гідністю та пошаною до всіх і всього, що слід шанувати. На



побутовому рівні традиційною є чистота й охайність селянських хат, краса їх навіть скромної обстановки.

Традиційним споконвіків є влаштування святих образів на почесному місці в хаті, на покутті та прикрашування їх рушниками, квітами, «голубами». Навіть в наші часи ми бачимо ікони, хоча не помічається глибока побожність господарів.

Хто входив у хату, в першу чергу «поклонявся святим образам». Та й привіти поміж людьми, при зустрічі і відході, були врочисті та повні пошани до людей: «Гість в дім – Бог в дім! Милості просимо – сідайте! Не погородіть нашим хлібом-сіллю!» А на дорозі здоровилося кожного, навіть чужого, прохожого привітом: «Слава Ісусу Христу», з відповіддю «Слава на віки». Коли ж зустрічали кого при роботі, особливо при жнивах, привіт був: «Дай Боже щастя», з відповіддю «Дай Боже і вам». Споживання кожної щоденної їжі за родинним столом було започатковане цілим обрядом запросин, бажання «смачного» і закінчене подякою Богові й господині. Всі ці звичаї вказували на

високу культуру нашого народу, а через те й високий рівень його міжлюдських взаємин.

Ніщо не зможе нас зберегти краще, ніж плекання цих гарних, сповнених символіки звичаїв у наших родинах та товариських колах і їх дбайливе передавання наступним поколінням.

### ***4.3. Традиційність у культурі харчування сучасних українців***

В давнину люди говорили: «Людина така, які її харчі», «Людина є те, що вона їсть». Відомий письменник і лікар В. Вересаєв, перефразувавши їх, писав: «Скажи мені, що ти їси, і я скажу, що ти таке».

Наша культура починається з харчування. Питання: що їсти, як, скільки, в якому вигляді і поєднанні вміщуються в поняття «культура харчування».

Здавна режим харчування великою мірою залежав від режиму робочого дня селянина. Усі прийоми їжі (крім полуденка) були обов'язково пов'язані з гарячою, переважно вареною, стравою. Сніданок і вечеря мали досить різноманітне меню, в обід майже завжди готували борщ і кашу. Обід мав і певне символічне навантаження – єднання сім'ї. Обідали завжди разом, з однієї миски, кожний член сім'ї мав визначене місце, першим починав їсти старший у родині. Під час обіду заборонялося сваритися й просто голосно розмовляти, сміятися, стукати ложками тощо. Сьогодні така традиція майже втрачена з-за того, що кожний член сім'ї має свій графік роботи та відпочинку.

У неділю в давнину не працювали: ходили в гості здебільшого до родичів чи кумів. Приймати гостя, особливо в обідню пору, за традицією вважалося доброю ознакою.

*Повсякденні страви.* Взагалі щоденну їжу можна розподілити на дві групи: *страви рослинного та тваринного походження.* Перші в свою чергу поділяються на *страви із зернових і овочеві,* другі – на *м'ясні, молочні й рибні.*

Найбільш поширеними в Україні стравами були ті, що виготовлялися з рослинних складників. Зараз в численних кулінарних програмах пропонують повернення саме до страв рослинного походження.

Завжди в харчуванні українців переважали висококалорійні *каші.* Поряд з ними готували галушки, локшину, вареники.



Із печених страв найбільше цінувався *хліб*, який був не лише предметом їжі, а й виконував символічну функцію у багатьох обрядах. В сучасних побутово-родинних обрядах практикується використання символіки хліба.

Українській кухні більше, ніж російській чи білоруській, притаманні овочеві страви. Безумовно, найбільш популярною і улюбленою серед них був *борщ*. Існувало три різновиди страв з цією назвою. Найпоширенішим був борщ з капустою й квашеним буряком, морквою, цибулею. У ХХ ст. до борщу вже додавали картоплю, а на півдні й сході України – квасолу. Заправляли борщ буряковим квасом, сироваткою, по можливості сметаною. На свята варили борщ з м'ясом, а в будні заправляли салом. У піст в юшку клали сушену рибу або гриби і заправляли олією. Влітку популярним був холодний борщ на сироватці, який не варили.



Особливе місце у харчуванні українців займала *картопля*. Хоча вона з'явилася в Україні відносно пізно, з неї готували велику кількість страв: тушкована, печена, смажена, варена у різних видах, оладки й деруни, кльоцки, зрази тощо.

М'ясні страви у повсякденному побуті були рідкістю. Багато споживали лише *сала* як у сирому вигляді так і печеним, смаженим, вареним, а також у вигляді заправок. Страви з птиці готували у неділю, а з м'яса – лише на свята.



Молочні страви споживали частіше: свіже й кисле молоко, відтоплений сир. У неділю й на свята варили вареники, пекли пироги з сиром. Із витопленого в печі молока, заправленого сметаною, робили ряжанку.



З напоїв домашнього виробництва найпоширенішим були: *узвари* з сушини й свіжих фруктів чи ягід, *варенуха*, *кваси*.

Чай, що дуже довгий строк залишався сімейним напитком, наприкінці XVIII – початку XIX ст. став

невід’ємною частиною більшості трактирів. Пізніше з’явилися спеціалізовані підприємства – чайні. В трактирах та чайних була розроблена своя форма подачі чаю. У цей же час існували деякі соціальні відмінності у чаюванні. У дворян, особливо у офіцерів прийнято пити чай з ромом, іноді з коньяком, причому, у чашку його додавалось не більше 1-2 чайних ложок. У купецькому середовищі це називалось «пити чай з позолотою». У міщан, у простого народу пити чай з ромом, тобто брати приклад з заможних людей, було досить рідким явищем і називалось воно «пити чай з майбутнім».



Меншої популярності серед народу здобула кава. Вона не мала значного успіху, не дивлячись на посилений експорт. Купці продавали цей товар у



магазинах під загальною назвою «Колоніальні товари». Основними споживачами кави були заможні люди, в основному дворяни. Завдяки діяльності руського купецтва кава потрапила на стіл простому народу.

Все найчастіше виявляється



зацікавленість в традиційній українській кухні: відкриваються численні трактири, харчевні, їдальні, що мають національний колорит. З плином часу відбуваються зміни в побуті населення, і ці зміни впливають на харчування українців. Їжа в більшій мірі стає інтернаціональною. Проте, сучасне кулінарне мистецтво зберегло і збагатило давні добрі традиції української кухні.

#### 4.4. Український народний одяг: минуле і сучасність



Девичья одежда (XIX в.)

Формування українського народного одягу відбувалося протягом багатьох століть. Його основні елементи мають давньослов'янське походження і беруть свої витoki з культури Київської Русі. Загальнохарактерною рисою традиційного українського одягу є декоративна мальовничість. При наявності загальних

ознак, в кожному регіоні була своя специфіка, яка позначалася передусім на матеріалі для одягу, окремих деталях: головних уборах, взутті, прикрасах.

Найстійкіші традиції простежувалися в одязі сільського населення, які побутували до початку ХХ ст.

За способом виготовлення одяг українців, як і інших народів, розподіляється на *шитий і незшитий*. Деталі шитого одягу скріплюються швами. Давніший – незшитий, виготовляється з одного або декількох шматків матеріалу, огортає стан, драпірується в різні способи, утримується на тілі за допомогою зав'язок, булавок, поясів. За розташуванням на стані людини одяг в основному розподіляється на *натільний, нагрудний та стегновий (поясний)*. Одяг також буває верхній та нижній. *Натільний одяг*. Єдиним видом натільного жіночого і чоловічого



народного одягу на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. була полотняна тунікоподібна сорочка, своєрідність якій надавала орнаментация.

*Нагрудний одяг.* Безпосередньо на сорочку українці напинали натільний одяг, який був переважно без рукавів. Безрукавки



мали різну назву: *кептар, керсетка, лейбик.*

*Жіночий стегновий одяг.* Узагалі стегновий (поясний) одяг прикривав нижню частину фігури та одягався безпосередньо на сорочку.

На всій території України побутував і *фартух*, який носили з різними типами стегового одягу. Фартух часом робили із дорогих нарядних, частіше привозних тканин (парчі, візерунчастого шовку, шерсті). До чоловічого стегового одягу належали різноманітної форми та крою штани.

*Верхній одяг українців* кінця ХІХ – початку ХХ ст. традиційно поділявся на осінньо-весняний, зимовий та плащовий.



Поряд із домотканим сукном заможне населення здавна використовувало для верхнього одягу привозні

тканини, а з розвитком вітчизняного мануфактурного виробництва на Україні – і місцевого виготовлення. У ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. використовували кольорове сукно різного гатунку: *візерунчастий штоф, китайку, сірий черкасин, репс*; для оздоблення



– кольоровий оксамит, парчу, які завозилися з країн Заходу та Сходу. Одяг міг бути приталеним, а також сильно розширеним донизу – вільного халатоподібного крою. Зимовий верхній одяг виготовляли з овечих шкір. Капюшоном (відлогою) у негоду покривали голову.

Традиційне взуття робили переважно з рослинних стеблин або кори дерев (лика), зі шкіри та повсті. Воно було плетеним, стягнутим або зшитим. Матеріали зумовлювали й техніку виготовлення взуття. Улітку жінки, особливо бідні, ходили просто босоніж.

Важливу естетичну функцію виконували доповнення костюма: *пояси, убір голови, взуття, прикраси*. Вони підкреслювали святковість або буденність того чи іншого комплексу одягу, створювали цілісний художній образ.



Елементи українського народного одягу використовуються у сучасному вбранні. Різноманітність стилів спонукає обирати кожному свій: «Стилів багато – ти одна». Так трактує відношення до стилів сучасні дизайнери.

Мати свій стиль – значить бути самим собою. Вірність своєму стилю створює неповторний, виразний образ, що запам'ятовується. Стилi, якi ранiше були чiтко розмежованi, перемiшуються, сплiтаються, запозичують один у одного деталi. Створений власний iмiдж треба спiввiднести з певними характеристиками особистостi.

Мода ХХІ столiття виробила чотири основнi стилi: *класичний стиль*, девiз якого – «Все є, але нiчого зайвого». У цьому стилi немає нiяких перебільшень, не функцiональних деталей, майже вiдсутнi прикраси заради прикрас. Типовi зразки



класичного

стилю – так званий англійський костюм і пальто прямого силуету з помірних розмірів коміром і лацканами, що повторюють англійський костюм. *Романтичний стиль* увібрав в себе весь арсенал прикрас попередніх століть:

мережива, витончені вишивки, квіти, драпірування, оборки, волани, рюші, банти тощо. У романтичному стилі традиційно створюються вечірні туалети.

*Спортивний стиль* складався на основі одягу для професійного та аматорського спорту, екіпіровки туристів, спецодягу, уніформи. Складовими цього стилю є прості конструкції, недорогі тканини, комфортність, універсальність.

*Фольклорний стиль* передбачає надання сучасному одягу рис національного і традиційного костюмів.

І сьогодні фольклорна тема в індустрії одягу особливо актуальна: журнали мод пропонують пальта, куртки, костюми, сукні, блузи, брюки, у крої та оздобленні яких використані елементи народного одягу.



Існують і назви цих стилів, як-то: «фолк», «рустів», «кантрі». Орнамент, колористика, вишивка, мереживо, конструктивні форми народного одягу – це не просте відображення, повтор минулих форм, його пропорцій і кольорових сполучень, а творча спадковість прогресивних традицій у вбранні з врахуванням сучасного рівня розвитку промисловості. Цікаво, що зараз



розширилися географічні межі побутування українських традиційних доповнень до одягу. Майже по всій нашій країні включаються сьогодні в ансамбль одягу узорчасті рукавиці, узороплетені сумки, прикраси з дерева, намисто, браслети, брошці, гудзики, пояси, виготовлені українськими майстрами. Зразки українського народного вбрання зберігаються в музеях нашої республіки. Над його історією і розвитком працюють науковці та етнографи. Це невичерпне джерело для модельєрів, які з успіхом використовують традиції українського костюма в сучасному одязі.

## ***ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ***

### **5 КАРТИН КАТЕРИНИ БІЛОКУР, ЯКІ ЗНАЄ ВЕСЬ СВІТ**

Катерина Білокур є представницею «наївного мистецтва», до якого відноситься група художників, які не здобули академічної освіти, проте стали частиною загальної художньої історії.

Художниця протягом всього життя виборювала право малювати. Її біографія, ймовірно, могла б стати сюжетом до голлівудського фільму. Адже до школи Катерина Білокур не ходила, вчилася писати і читати самотужки.

В дитинстві збирала з печі вуглики й розмальовувала стіни, потайки забирала олівці брата і прикрашала квітами зошити. Подорослішав, замість того, щоб займатись хатньою роботою, тікала в поля і малювала – часто на звичайному полотні, яке прала, аби малювати знову.

Пензлики робила сама, фарби також з настоїв буряка, бузини, калини. Усе сама, ніхто не вчив.

Пізніше, через відсутність атестату, Катерина Білокур не змогла вступити до художнього технікуму, вона навіть залишила на подвір'ї закладу свої роботи, та нажаль, вони не переконали приймальну комісію. Сватам відмовляла, бо гадала, що через сімейні клопоти не зможе малювати, а у 34 роки наслухавшись докорів батьків, вирішила втопитись.

На щастя, її вчасно побачила мати і зупинила, та невдала спроба самогубства у крижаній воді, до кінця життя давала про себе знати болями в ногах.

Добра і пробачлива Білокур переживала всі труднощі з гідністю все своє життя. Навряд чи вона могла мріяти про те, що такий, всесвітньо відомий художник, як Пікассо, назве її генієм. Це сталося, коли їй виповнилось більше 50-ти років. Але до цього, простій селянці Катерині, довелося багато пройти.

1954 року на Міжнародній виставці в Парижі три картини Білокур: «Цар-Колос» «Берізка» і «Колгоспне поле» – були внесені до експозиції радянського мистецтва і принесли їй світову славу.

Саме на цій виставці її картини побачив Пабло Пікассо, який був вражений талантом української художниці. Він сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!» Він порівнював Катерину з іншою великою художницею-самоучкою – Серафін Луїз із Сандлі.

Наразі творчість Катерини Білокур належить до найкращих надбань української культури ХХ століття.

## **УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК, ЯКОГО БРИТАНІЯ ВНЕСЛА ДО СПИСКУ 100 ГЕНІЇВ СУЧАСНОСТІ**

Він народився на Тернопільщині в селі Москалівка в родині відомого на всю округу ткача. За радянських часів за свою творчість був під постійним «прицілом» КГБ. У 1988 році національна Спілка художників відмовлялася офіційно визнати його творчість, хоча на той час він мав понад 15 експозицій у різних містах колишнього СРСР. В кінці 1980-х роках емігрував до Австралії потім до Канади і США. Але, де б він не був завжди його тягнуло на рідну землю. Третій президент України Віктор Ющенко пообіцяв побудувати однойменний музей на Андріївському узвозі у Києві, навіть пафосно було закладено капсулу на місці майбутньої споруди – але на жаль, не судилося – обіцянка так і залишилася порожньою... Як ви і здогадалися мова йде про талановитого українського художника, засновника нового стилю у мистецтві «Пльонтанізм» Івана Марчука.

«Дайте мені тисячу років – і я розмалюю небо!». Ім'я Івана Марчука та його роботи закарбувалися в історії українського мистецтва давно і надовго. Втім, визнанню передували тривалі депресії та заборонені виставки. Рятувало лише бажання мріяти та творити.

Малювати, пригадує Іван Марчук, він почав ще у дитинстві. Дорослі говорили про перспективи роботи хірургом та біологом, але переміг художник. Квітами з-під хати на клаптиках паперу з татової сумки маленький хлопчик малював свої перші роботи.

«От тоді ще, пацаном малим малював український прапор. Оце жовті піони довгі такі під хатою ростуть. Так потер – жовтий колір, взяв голубий якийсь – вже синьо-жовтий прапор, отакий маленький», – згадує Митець.

Навчання у Львівському училищі на відділенні декоративного розпису та кафедрі кераміки Львівського інституту прикладного мистецтва дає Марчуку

знання та техніку. Художник досліджує світові мистецькі течії, принципово обходить соцреалізм та фанатично шукає свій шлях.

«Не хочу так, не хочу так, і так не хочу, а хочу так, не знаю як», – каже Іван Марчук.

Експерименти Марчук продовжує попри несприйняття системою. До 1988 року залишається поза офіційним мистецтвом та вирішує шукати спокою у Австралії, Америці, Канаді. Лише там чоловік розуміє, що може присвятити час творчості, а не «боротьбі з вітряками».

«Колись я казав у совєцькі часи: я дуже хочу хотіти працювати. Хочу хотіти! Коли я поїхав на Захід – в Америку, Австралію, там ця гіпотеза зникла», – художник Іван Марчук.

«Рай земний» для художника розтягується на 12 років. Втім, поклик власного коріння та прага за щирим спілкуванням не лише в рамках етикету повертає Марчука в Україну.

«Я на кожному кроці бачу красу, і мені її хочеться відтворити. Ніде в світі немає такої гарної землі, як тут», – художник Іван Марчук.

Художник невтомно формує все нові власні живописні стилі. Як гілочки, нанизує на «Голос моєї душі» все нові, радикально різні етапи творчості – «Цвітіння», «Пейзажі», «Портрети», «Абстрактні композиції». Натхнення знаходить у найпростіших речах. Створює власний стиль – «пльонтанізм». Замість звичайних малярських мазків наносить кольори на полотно дивовижним мереживом. Якщо дивишся здаля, то ти бачиш, ніби це звичайний пейзаж, але як приходиш до неї на близьку відстань, то видно, що картина ніби зіткана з ниток чудернацьких, відчувається навіть ефект 3D.

«Як мене питають «Звідки це, звідки це?», я кажу: я піднявся, пробив небо, подивився, що там робиться, побачив фантастичну картину, порізав її на кусочки, щоб це влізло мені в майстерню, і почав малювати». Через роки праці Іван Марчук зізнається, що мистецтво для нього стає і одкровенням, і каторгою. Понад усе мріє про відпочинок, але щоранку повертається до майстерні.

У жовтні 2007 був включений до британського рейтингу «Сто геніїв сучасності», який формувала газета «The Daily Telegraph», а Міжнародна академія сучасного мистецтва в Римі прийняла Івана Марчука до лав «Золотої гільдії» та обрала почесним членом наукової ради академії (до «Золотої гільдії» входить 51 художник з усього світу), а в рідній Україні ж – досі слухає обіцянки про власний музей. Але рук не опускає.

Власні картини, попри їх унікальність, Марчук лише зрідка дарує і майже ніколи не продає, чим дивує колекціонерів, які готові викладати за них сотні тисяч. Зізнається: переживає за них, як за власних дітей. Втім, з дня на день надихається, малює та мріє.

«Побудуйте стіну, як Китайська стіна. Від Львова до Києва. Там я вчився, а тут я знаходжусь і буду малювати. І буду довго жити, поки не домалюю її», – художник Іван Марчук.

## **ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СКЛАДНИЙ ШЛЯХ ВІД ДЕКЛАРАЦІЙ ДО ПОЗИТИВНИХ ДІЙ**

«Гендерна рівність – це чутливий індикатор, який демонструє, наскільки розвинутою і демократичною є держава», – зазначив видатний американський політолог Рональд Інглхарт. Питанню тісного взаємозв'язку політичного представництва жінок і рівня демократичності суспільства вчений присвятив окрему працю – «Гендерна рівність і демократія».

Висновки його дослідження свідчать: країни з високими показниками представництва жінок у політичних інституціях мають не лише вищий рівень забезпечення громадянських прав і свобод. Такі держави – більш економічно розвинуті, оскільки створюють умови для політичного й економічного різноманіття, толерантності, інклюзивності та міжособистісної довіри.

Наразі всі ми можемо наочно спостерігати, що розвинуті суспільства поступово переходять від жорстко ієрархічного стилю управління до більш колегіального. Ієрархічний стиль або умовно «чоловічий» акцентує увагу на домінуванні та змаганні. Тоді як колегіальний стиль і, відповідно, «жіночий» ставить на перше місце в лідерстві – кооперацію та підтримку. Колегіальний стиль управління витісняє ієрархічний і бюрократичний тип лідерства і вважається більш ефективним для підтримки стабільності суспільних інститутів.

В цілому, ствердження гендерної рівності – це частина широкої культурної трансформації, що змінює функціонування традиційних суспільств і сприяє розвитку демократичних інститутів. Утвердження цінності гендерної рівності забезпечує перехід до постматеріалістичних цінностей самореалізації, які сприяють економічному розвитку країн.

Саме тому гендерна політика в Україні, особливо в умовах обраного курсу на побудову європейських демократичних інститутів, постає зовсім у новому, актуальному світлі. І вимагає утвердження цінності гендерної рівності як у суспільстві загалом, так і у різних його інституціях, зокрема. Це, насамперед, недопущення гендерної дискримінації, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень (у першу чергу, через обрання в представницькі органи та призначення на урядові посади), забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків щодо поєднання



професійних і сімейних обов'язків, унеможливлення проявів гендерного насильства тощо.

### **Сучасні українки: максимум освіти, мінімум впливу**

Відповідно до Звіту з глобального гендерного розриву за 2016 рік, представленого Світовим економічним форумом, Україна займає 69 місце за індексом гендерної рівності (у рейтингу серед 142 країн).

Індекс обчислюється на підґрунті статистичних даних щодо співвідношення нерівності між чоловіками та жінками (gender gap) у чотирьох важливих сферах: економічна участь і кар'єрні можливості, освіта, здоров'я і виживання, політичні права і можливості. У топ-10 країн за індексом гендерної рівності увійшли Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Ірландія, Руанда, Філіппіни, Швейцарія, Словенія та Нова Зеландія.

Порівнюючи ці дані з показниками минулих років, очевидно, що стан гендерної рівності в Україні погіршився. Так, найкращий результат Україна продемонструвала в 2006 році, посівши 48 місце. Тоді за деякими з чотирьох обчислювальних параметрів Україна наблизилась до позначки 1.00, що означає повну гендерну рівність в цій сфері. Досить суттєво позиції України також знизилась і протягом періоду з 2014 року (56 місце) по 2015 рік (67 місце).

*Із звіту з глобального гендерного розриву (Global Gender Gap Report)*

<b>Сфера</b>	<b>Результат України 2016 рік</b>		<b>Результат України 2006 рік</b>
	<b>Ранг</b>	<b>Бали (0.0 – повна нерівність, 1.0 – повна рівність)</b>	<b>Ранг</b>
Охопленість освітою	26	1.000	25
Охорона здоров'я та виживання	40	0.979	1
Економічна участь та можливості	40	0.722	24
Політична участь	107	0.098	97
Загальний	69 зі 144	0.700	48 зі 115

Відповідно до результатів вищезазначеного дослідження, найкращі показники Україна традиційно має в галузі доступу обох статей до освіти. Зокрема, звітується про майже повну охопленість первинним і вторинним рівнями освіти (початкова та повна середня освіта). Що стосується сфери вищої освіти, то жінки навіть мають кращі показники (у співвідношенні 88 до 77). Значно гірші індекси економічної та політичної участі жінок. Наднизькою є кількість жінок-депутаток (12 %) національного парламенту та місцевих представницьких органів, на вищих посадах виконавчої влади або в місцевих органах управління.

Й хоча подібна тенденція певного «відчуження» жінок від політичної та економічної участі, в цілому, поки що скоріше характерна світова тенденція, показники все ж таки відрізняються суттєво. В середньому у світі жінки займають 22 % місць у національних парламентах.

Так, згідно з дослідженням впливу жінок на політику Європейського Союзу, опублікованого організацією OpenPolis у березні 2016 року, у парламентах 17 держав-членів ЄС представництво жінок – нижче 30%. В інших – кращий показник не перевищує 42 % (Швеція, в ній встановлений також гендерний паритет на рівні керівних кадрів Уряду). Ще дві країни – Франція та Словенія мають гендерне співвідношення в уряді 50:50.

Дане дослідження також свідчить, що найчастіше жінки очолюють міністерства, пов'язані із соціальною політикою та працею (50 %), сім'єю, молоддю та спортом (43 %), освітою та культурою (40 %). Тим не менш, 14 % європейських міністрів юстиції і 7 % міністрів закордонних справ – це жінки. Серед інституцій ЄС третину жіночого складу має Європарламент та Єврокомісія (33 % та 37 % відповідно). Проте в Раді з питань зовнішньої політики жінки становлять 10 %, а в Раді з питань економіки та фінансів жінки-члени складають 8 %.

### ***На сором державі: «інші джерела» фінансування***

Порівняно з державним «внеском» у розвиток гендерної політики, набагато вагомішу фінансову, технічну та експертну допомогу Україні у цій сфері надає низка міжнародних інституцій. А саме: Агентство США з міжнародного розвитку, Ізраїльське агентство міжнародного розвитку, Канадське агентство міжнародного розвитку, Шведське агентство міжнародного розвитку, Швейцарське бюро співробітництва, посольства Австрії, Великої Британії, Данії, Королівства Нідерланди, Норвегії, Федеративної Республіки Німеччина, Фінляндії і Японії. До них також відносяться недержавні фонди: Фонд імені Гайнріха Бьоля, Фонд імені Фрідріха Еберта та ін.

Протягом 1995–2014 років ЄС надав найбільший обсяг технічної допомоги, спрямованої на досягнення цілей гендерної рівності. Так, у 2008–2011 роках ЄС виділив ПРООН, МОП, ЮНІСЕФ та Раді Європи 14 млн євро для реалізації проектів, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у різних сферах.

У Національному Плані дій 2016-2020, саме ці організації та фонди найчастіше фігурують як «інші джерела», які надають значно більший обсяг фінансування, ніж той, що передбачений державним або місцевими бюджетами для вирішення чи просування гендерних питань. Наприклад, для розроблення тематичних програм та соціальної реклами для розміщення у засобах масової інформації щодо гендерних аспектів запобігання та врегулювання конфліктів, державним бюджетом передбачено витрати у розмірі 98 тис. грн протягом 2016-2017 років. У той же час, від «інших джерел» для реалізації того ж завдання передбачено 685 та 585 тис грн у 2016 та 2017 роках відповідно.

Про більшу фінансову вагу «іноземних джерел» порівняно з державними, свідчить також те, що 10 червня 2017 року заступниця генсека ООН, виконавча директорка програми «ООН Жінки» Фумзіле Мламбо-Нгкука та посол Швеції в Україні Мартін Хагстром підписали угоду про фінансування проекту «Гендерна рівність в національних реформах і встановленні миру і безпеки в Україні». Проект передбачає бюджет у п'ять мільйонів євро і розрахований на чотири роки. Фінансування буде спрямовано на підтримку роботи новоствореного офісу Урядового уповноваженого із питань гендерної політики, а також на допомогу у реалізації національного плану дій «Жінки, мир, безпека».

*(Матеріал підготовлений у рамках проекту, який реалізується за фінансової підтримки Європейського фонду демократії (EED) та Уряду Канади)*

## **ЩО ТАКЕ РЕЛЯТИВІЗМ?**

У Великому словнику німецької мови релятивізм пояснюється як «погляди, згідно з якими кожне пізнання правильне лише відносно, однак ніколи не буває правильним загалом». Це означає: прибічник релятивізму не знає абсолютно справжніх цінностей. Коли якась епоха визнає себе прибічницею релятивізму, у сфері моралі, права та релігії не існує жодного абсолютно справедливого критерію.

Противагою релятивізму є пізнання істини та добра. Боротьба за це пізнання у безперервно змінному світі є предметом філософії ще з часів Сократа. Протилежністю релятивізму є визнання того, що змінний, відносний

світ походить з незмінного, абсолютного джерела, живиться з нього і повертається до нього.

Між цими двома способами людського буття у світі точиться боротьба. Ця боротьба не припиняється з часів Адама і Єви. І в нашому глобалізованому світі вона видається такою гострою, як ніколи.

Ми дійшли згоди щодо спільних обов'язкових величин часу та простору. Час за Гринвічем, встановлений на основі незмінного руху небесних світил, слугує запорукою того, що ми справді зустрінемося тоді, коли цього забажаємо. Золотий еталонний метр, що зберігається у Парижі, абсолютна величина з людського погляду, запевнює точне визначення висоти, довжини та широти. Без таких загальнообов'язкових мірок технічна цивілізація не змогла б існувати. А чи зможе людська культура без загальнообов'язкових моральних критеріїв?

## **СМАЧНО ТА ЗРУЧНО: 5 СУЧАСНИХ ТРЕНДІВ ЗДОРОВОГО ХАРЧУВАННЯ**

Менше калорій, цукру та згаяного часу, елегантність та новий погляд на звичні продукти – такими є сучасні тренди галузі здорового харчування.

Здорове харчування не повинно бути марудним. Отже, «в моду» нині входять продукти, в котрих поєднується користь та зручність.

Зернятка чіа містять корисні для серця Омега-3 жирні кислоти, а ще вони приємно хрумкотять на зубах. Деякі виробники вже почали продавати їх у порційних пакетиках.

Для тих, кому катастрофічно бракує часу на приготування їжі, яйця тепер продаються навіть уже зварені круто та почищені. Треба лише покрити їх у салат або з'їсти просто так.

Іще одна новинка – чорнослив в бляшаночці, причому кожна з ягід – в індивідуальній обгортці. В одній штучці – близько 25 калорій, і такі корисні смаколики можна тягати з собою в сумочці, не боячись її забруднити.

Одну грушку, яблучко чи жменьку мигдалю тепер також можна покласти в спеціальний маленький кейс.

Наступний модний тренд – менше цукру. Замість цукерок можна їсти корисні батончики з в'ялених фруктів та злаків чи горішків. Пирогов з журавлиною будуть смачні навіть якщо зменшити кількість цукру в половину, а замість готових порошків для шоколадних напоїв краще використовувати порошок какао, а цукор додавати за смаком. Замінити цукор можна медом.

Ще один тренд – продукти без глютену. Виробники представляють дедалі більше всіляких безглютенових снєків та солодоцїв, а в меню модних ресторанїв усе частїше можна побачити рїзнї страви з зерна сорго.

Звичнї кориснї продукти набувають нових форм. Наприклад, з корисних бобїв уже навчилися робити чїпси, з грибїв можна лїпити поживнї фрикадельки, а нешлїфований рис перетворювати на кускус.

## **ЇЖА ЯК МОДА, СУБКУЛЬТУРА ЧИ ВСЕ ОДРАЗУ?**

З давнїх часїв їжа становила для людей один з найважливїших факторїв для життя. З часом свїт модернїзувався, осучаснився, проте їжа займає все ж першї позицїї (не враховуючи людей, якї переконують, що можна харчуватись енергїєю сонця, повітря і т.д.).

Проте поняття про цей процес вїд «часїв мамонтїв» і до сьогодення дещо модифїкувався, осучаснився та модернїзувався. Це скорїш нагадує субкультуру, якийсь обряд та прояв мистецтва.

Люди почали придїляти увагу не тїльки смаку, а й вигляду. «Чим привабливїше виглядає страва – тим смачнїшою вона є» - думає переважна бїльшїсть.

Популяризувати та модернїзувати рутинну дїю (прийом їжї) допомогли також соцїальнї мережї: twitter,instagramта іншї, за допомогою яких люди мають змогу дїлитись спробуваними та побаченими кулїнарними шедеврами. Особливої популярностї набуло здорове харчування, веганство та вегетарїанство. Проте найбїльшу кїлькїсть лайкїв отримують солодкї страви: кекси, торти, шоколад та багато іншого.

Мова про те, що якщо колись люди думали про красивий посуд, на якому подавали страву, то тепер вони думають не про нього, а про те, що буде в ньому чи на ньому. Як гарно викласти форму, чим прикрасити. Їжа, так би мовити, отримала бїльш естетичного забарвлення, нїж колись.

Отже, їжа займає одне з найважливїших мїсць в життї людини не тїльки як життєва необхіднїсть, а й як субкультура та насолода, що сприяє покращенню настрою та надає натхнення на рутиннї та творчї дїла.

## УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ КОСТЮМ НА ПОДІУМІ

Сучасна мода функціонує в глобальному соціокультурному середовищі. Процеси глобалізації в фешн-сфері, як і в інших напрямках культротворення, призводять до універсалізації та одночасного послаблення локальних (регіональних) етнічних культур. При цьому неухильність інтеграції останніх у єдиний інформаційний простір вимагає дієвих механізмів їх збереження. Популяризація національних елементів за допомогою моди – один з таких механізмів.

У традиційній культурі одяг містив унікальну інформацію, закладену протягом багатьох поколінь. І лише в ХХ столітті додаткові смислові «нашарування» в костюм привнесла мода, яка зайняла чільне місце в європейській креативній культурі нового часу.

Для українців характерні перевага емоційності над раціональністю, сентиментальність та поетичне сприйняття природи, які повною мірою знайшли відображення в мальовничості, візерунковості, насиченій декоративності виробів народної творчості. Разом з тим їм притаманні такі суперечливі риси, як індивідуалізм, творчий спротив чужому та, одночасно, захоплення художніми зразками інших культур.

Небажання засвоювати чужі культурні зразки було причиною негативного ставлення до закордонної моди, висміювання її прихильників. Це яскраво висвітлено в п'єсах М. Старицького «Не судилось» (1881), «За двома зайцями» (1883) та «По-модньому» (1887), в яких карикатурно зображені герої, що надто дбають про вбрання «*хвисонистої моди і загряншиного матеріялу*», а всі позитивні персонажі носять національні костюми. Таке сприйняття моди переважало в українському селі та спричинило там панування багатьох елементів традиційного одягу як модних аж до кінця 1960-х років. Найімовірніше, що українці опиралися моді, бо в її змінах вбачали симптом соціального розладу, привнесений стрімким розвитком відносин купівлі-продажу.

Проте, за роки перебування України в складі СРСР, дефіцит красивого одягу власного виробництва породив захоплення іноземним, який сприймався як більш престижний і модний (*хоча на територію країни потрапляли контрабандні, переважно застарілі чи неякісні речі*). Таким чином, на ментальному рівні сформувався культ імпорту, який і до сьогоднішнього дня виявляється в тому, що українці надають перевагу товарам закордонних виробників і який значною мірою перешкоджає повноцінному розвитку вітчизняної індустрії моди.

Однак, розвиток національної моди сьогодні є важливою умовою одночасної модернізації етнічного та збереження його культурної самобутності.

Носіння національного одягу показує акцептацію індивідом системи традиційних цінностей, демонстрацію своєї належності до конкретного етносу. Діяльність за відродження народного костюма і включення його елементів в модний одяг завжди була і залишається засобом вираження патріотичних почуттів, одним з важелів розвою національної самосвідомості.

Проте в моді найчастіше відбувалося формальне запозичення елементів традиційного костюма без його глибокого осмислення: компоненти глобальної та національної культур існували ніби автономно, без взаємоузгодженого повноцінного діалогу.

Проблема поєднання етнічного з модним досі відкрита: у сучасному дизайні практично відсутні динамічні методики проектного синтезу. Потрібен синтез традицій та інновацій у галузі дизайну одягу.

Якщо за радянських часів в одержавленій моді схвалювався зовнішньо-декоративний фольклоризм «півників та рушників», то на сучасному етапі традиція, проходячи через фільтр індивідуальної свідомості митця та адаптуючись до вимог часу, перетворюється на нову художню якість, що втілює народну філософію, розуміння доцільності й краси. Традиція, адаптуючись до вимог часу, перетворюється на нову художню якість, що втілює народну філософію.



Історія європейської моди свідчить, що Україна цікава світові своєю неповторною культурою, яка неодноразово надихала світових лідерів моди. Так, ще в 1970 році одна з найяскравіших представниць британської моди Зандра Роудс показала колекцію «Україна і шеврони й шалі», після якої модернізовані свити неодноразово з'являлися у її роботах та стали своєрідною

«візитною карткою» дизайнера. До української тематики звертався і найкреативніший сучасний кутюр'є Джон Гальяно, який на сезон осінь/зима 1996-1997 розробив колекцію «Історія української нареченої, яка втекла з циганами та бродячим цирком», а на сезон осінь/зима 2009-2010 створив образи за мотивами національних костюмів, використавши в оздобленні червоний і

чорний кольори, стилізовані вишивки, гуцульські помпони, дукачі. Критики назвали роботу дизайнера колекцією «заморожених українських наречених». Значною мірою привернула увагу світу до України перемога співачки Руслани в конкурсі «Євробачення 2004». Наступного року Україну відвідали багато впливових у світі моди людей, які мали можливість ознайомитися з українською культурою. Під враженнями від такої поїздки, провідний французький кутюр'є Жан-Поль Готьє розробив та представив у Парижі «українську» колекцію HauteCouture(сезон осінь / зима 2005 — 2006), в якій трансформував традиційні вишиванки, плаhti, кептарі та свити у вишукане сучасне вбрання. Голови красунь прикрашали вінки з кіс, а глядацька зала була розбита на сектори, назви яких відповідали назвам географічних регіонів України.

Завдяки змінам у політичному житті, українська тематика поширилася світом моди після Помаранчевої революції. Її вплив був помітний у моделях таких всесвітніх брендів, як Prada, Laurel, Giorgio Armani, Furland, Vivienne Westwood, Philippe Audibert, Emilio Pucci, Les Copaines, Bally, Dolce & Gabbana, Celine, Gucci. Дизайнер Gucci Фріда Джаніні повернулася до українських мотивів й в колекції осінь/зима 2008 – 2009, оригінально інтерпретувавши їх



у «фірмових» молодіжних сорочках, шкіряних куртках та аксесуарах.



Традиційно українські дизайнери одягу представляють на подіумі український народний костюм, вважаючи, що український національний костюм – це невичерпне джерело натхнення, гордості та практичного втілення у сучасній творчості дизайнерів. Український народний костюм і донині є актуальним. Українські аутентичні техніки як гаптування, плетення, валяння,



демонструють, що він живий і дарує нам віру в те, що українці і снуватимуть вічно.

## ПРИКРАСИ ДО ОДЯГУ

З давніх давен українці прикрашали свої костюми прикрасами. І сучасні жінки не можуть уявити своє життя без прикрас. Це й не дивно, адже вони вже є повсякденною річчю, що увійшла в звичку. В давнину, як і сьогодні, жінки одягали найрізноманітніші прикраси. Проте тоді вони були не лише гарними «цяцьками», а й мали особливе значення та навіть оберігали їхнього власника. Наприклад, намисто захищало від злих сил та зурочень, а також було символом здоров'я та дівочої вроди. Вважали, що розрив нитки намиста попереджав власницю про нещастя.

Українські прикраси, що сформувалися у сиву давнину, упродовж багатьох років змінювались за своєю формою, матеріалом, кольором, значенням...

Найбільш розповсюдженою традиційною українською прикрасою було **намисто**. Жінки одягали його як у святкові, так і будні дні. Чим більше нагрудних прикрас було у жінки – тим заможнішою вона вважалася.

Намисто часто поєднували з іншим прикрасами: дукачами, герданами, саблами, перлами, які разом з українським вбранням створювали довершений традиційний образ. Найпопулярнішим кольором намиста був червоний. Саме він є кольором сміливості, відваги, любові, символізує невичерпну енергію.

Спочатку намиста виготовляли із рослинних матеріалів: з ягід горобини, кісточок, горіхів, насіння. Згодом використовували глину, дерево, корали, перли, різноманітні каміння, метали, дорогоцінні матеріали.

Давньою прикрасою є **дукач** (личман, ягнус) – українська прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеним камінцями. Дукач слугував певним композиційним центром усіх жіночих нагрудних прикрас та закріплювався на найбільш видній частині намиста. Як правило, його виготовляли із монет, а своєю історією він сягає часів козацтва.

**Салба** – масивне намисто з тканини розшитої монетами. Такі прикраси притаманні Буковині та є дуже схожими до турецьких, татарських та молдовських прикрас.

Ще однією прикрасою, в основу якої покладені монети – є дукати. Монети нанизували на нитку разом із бісером, коралями та скріпляли між собою у вигляді намиста.

Масивними та порівняно дорогими коралями були пацьорки. Так називали прикрасу із скла, що оздоблювалася вручну. Про писані пацьорки колись мріяла кожна дівчина. Не дарма в коломийці співається: «Аж ня любиш, як я, щиро, солодкий Василю, то купи ми пацьорочки на біленьку шию».

**Зграда** – традиційна гуцульська прикраса-оберіг. Вона мала вигляд нанизаних на ремінець, шнурок чи дротик в один, два чи три ряди мідних литих хрестиків, між якими чіпляли мідні трубочки або спіральки. Зграду дарували дівчаткам на їхнє 6-річчя та одягали на шию. З кожним роком, кількість цих прикрас збільшувалася, а згідно з віруваннями, і сила оберега також росла.

Серед прикрас з бісеру, варто виділити гerdани. Створення таких кольорових прикрас із крихітних намистин потребувало неабиякої витримки та терпіння. Gerdани користувалися популярністю серед жінок на Галичині, Поділлі та Волині, а орнаменти, які зображали на цих прикрасах – залежали від регіональної приналежності. Як не дивно, але ці окраси спочатку одягали чоловіки. Лише з часом гerdами доповнювали й жіночі українські образи.

### *Питання для самоконтролю*

1. Визначте спрямованість родинних свят та обрядів в минулому та в сучасності.
2. Чим відрізняється сьогоднішні хрестини від давніх?
3. Що символізував традиційний обряд «пострижин»?
4. В яку пору року відбувалися весілля? Чому?
5. Які птахи під час весільної церемонії символізують кохання?
6. Чим відрізняються поняття: «обзорини» та «заручини»? Надайте сучасну інтерпретацію цим поняттям.
7. Відповідно до яких вірувань влаштовували похорони та поховання членів роду?
8. В які дні після смерті поминають покійних?
9. Як Ви розумієте поняття «традиції щоденного побуту»?
10. Які складові визначають культуру харчування?
11. На що була спрямована в давнину символіка сумісного родинного обіду?
12. На які групи розподіляється щоденна їжа?
13. Перелічіть традиційні українські страви, які мають місце в сучасному харчуванні.
14. Чи є українськими такі напої, як «чай» та «кава»?
15. Надайте назви пунктам харчування в Україні, що мають національний колорит.
16. Що є загальнохарактерною рисою традиційного українського одягу?
17. Який одяг вважається найдавнішим: шитий чи незшитий?
18. Перелічіть елементи найдавнішого натільного, нагрудного та стегового одягу.
19. Назвіть основні стилі в моді ХХІ століття.
20. Які тканини використовуються сучасними дизайнерами одягу для створення фольклорного стилю?

## ТЕМАТИКА ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Теоретичні основи феномена «традиції» (філософське, педагогічне, соціально-психологічне тлумачення).
2. Матеріальний і духовний світ цінностей.
3. Філософські концепції вселюдського значення національних традицій.
4. Сутність поняття «культура харчування».
5. «Колоніальні товари»: чай та кава в минулому й сьогодні.
6. Національний колорит сучасних пунктів харчування.
7. Культура сервісу в сучасному круїзному туризмі.
8. Класифікація стилів у сучасному одязі.
9. Костюм у бальній та сучасній хореографії.
10. Елементи народного одягу в українській моді.
11. Трансформаційні процеси в календарній обрядовості українців в ХХ – на початку ХХІ століття.
12. Традиції та новації в різдвяно-новорічній обрядовості слобожан.
13. Сучасний святковий одяг (традиції та інновації).
14. Фотографія як джерело дослідження еволюції костюму.
15. Сучасні молодіжні звичаї та обряди.
16. Сучасні дитячі ігри та розваги.
17. Календарні звичаї та обряди як джерело дослідження народних знань.
18. Дрес-код у сучасних ЗО.
19. Прислів'я та приказки про їжу.
20. Українські традиційні страви у вашій родині.
21. Прислів'я, загадки про вареники. Їх магічна та споживча функції.
22. Прислів'я про алкоголь. Культура вживання алкогольних напоїв.

## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

### Тема № 1

#### *«Культурно-побутові традиції давніх слов'ян: від язичництва до християнства»*

1. Давня історія України: В 2-х кн. Кн.1. – К., 1994; Кн. 2. – К., 1995.
2. Знойко Л. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
3. Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982.
4. Маланюк. Євген. Нариси з історії нашої культури. – К., АТ «Обереги», 1992.
5. Огієнко І. Річний ритуальний календар. Українська культура: Коротка історія культурного життя укр. народу. – К., Фірма «Довіра», 1992.
6. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1994.
7. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996.
8. Чмихов М.О. Давня культура: Навч. посібник. – К., 1994.
9. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.

### Тема № 2

#### *«Культурно-побутові традиції козацтва в історичній пам'яті українського народу»*

1. Апанович О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорізької Січі //Українська культура. – 1991. - №1.
2. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини 17 – 18 ст. – К., 1988.
3. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775рр.) – Дніпропетровськ, «Січ»,
4. Козлов А.И. Возрождение казачества: история и современность. – Ростов-на-Дону, 1995.
5. Культура і побут населення України. - За ред. Наулка В.І.- К, 1993.
6. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., Фірма «Довіра», 1992.
7. 2004 Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. /Переклад із староукр. – К.:Т-во «Знання» України, 1992.

### Тема №3

#### *«Слобожанщина – колыска українського культурного відродження»*

1. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. /Передмова, коментар В.В.Кравченка. – Х.: Основа, 1991.
2. Комплекс навчально-методичних матеріалів з курсу «Культура Слобідської України» 2004
3. Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Збірка науково-популярних статей. – Харків: Курсор, 2008.
4. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Артюх, Лідія Федорівна 1982
5. *Наулко В. І.* Культура і побут населення України; К. «Либідь», 1993
6. *Титар О.В.* Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. Монографія. – Харків: Райдер, 2006.
7. *Мачулин Л.И.* Основание Харькова: легенды, гипотезы, факты. – Х: Мачулин, 2008.

### Тема № 4

#### *«Культура та побут сучасних українців»*

1. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів., 2006.
2. *Димитриевич Л.Р.* От кулинарии предков до современности. – Харьков: ХИОП, 1992.
3. *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
4. *Кручек О.А.* Становлення державної політики УРСР у галузі національної культури. – К., 1996.
5. Культурне Відродження в Україні. – К., 1993. Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995.
6. *Снежко Є.В.* Традиційне харчування українського народу як об'єкт українознавчих досліджень // Українознавство – наука самопізнання українського народу. – К.: НДІУ, 2001.С. 258 – 259
7. Стан культурної сфери та культурної політики в Україні (Аналітичний огляд). – К., 1995.
8. *Юричко Василь* «Українці за межами України» «Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Ак. наук Укр. і Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. Н-попул. та літерат. журнал. – К., 1992 р. №4

Навчальне видання

**КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ  
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Методичні матеріали до спецкурсу

Укладачі:

КОРШУНОВА Ірина Павлівна  
ЛЕМЕШЕВА Наталія Андріївна  
МІНОСЯН Андрій Сергійович

Відповідальний за випуск зав. кафедри *Міносян А.С.*

План 2018 р., поз. 166/\_\_

---

Підп. до друку 21 грудня 2018 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсет.

Ум. друк. арк. 8,3      Тираж 50 прим.

---

**Видавництво та друк**

**ФОП Іванченко І.С.**

пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, 61135

тел.: +38 (050/093) 40-243-50.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру  
видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4388

від 15.08.2012 р.

**[www.monograf.com.ua](http://www.monograf.com.ua)**